SILABASI YA

KCSE-KISWAHILI

102

KISWAHILI

Madhumuni yaUjumla

(a) Kuendeleza mafunzoya Kiswahli yaliyo funzwa katika shule za msingi.

(b) Kukuza uwezo wa mwanafunzi katika

 (i) Kujieleza wazi na kimantiki (ipasavyo kwa mtiririko wa mawazo) kwa kuzungumza na kuandika.

 (ii) Kusoma kwa ufahamu.

(c) Kumsaidia mwanafunzi awe na adabu katika mawasiliano.

(d Kumsaidia mwanafunzi kuelewa umuhimu wa lugha hii kama chombo cha kuunganisha taifa.

(e) Kumwezesha mwanafunzi kuelewa na kudhamini fani mbalimbali za tamaduni.

MAFUNZO

1.0 KUSIKILIZA NA KUONGEA

1.1 Madhumuni maalum

Mwanafunzi aweze:-

(a) Kutambua na kuzingatia matamshi bora.

(b) Kutumia msamiati wa aina tofauti katika mawasiliano mbalimbali.

(c) Kutambua na kurekebisha makosa yatokanayo na lugha za kimama na athari zitokanazo na lugha nyingine.

(d) Kustawisha mawasiliano mwafaka.

(e) Kusikiliza kwa ufahamu na kujibu ipasavyo kulingana na maagizo na mahitaji

Yaliyomo

1.11 Matamshi, shada (mkazo katika neno), mtamko, semi, tanakali za sauti, msamiati (kutokana na maongezi),

1.12 Mazungumzo

1.13 Fasihi andishi na simulizi kama vile:

a) Tofauti zilizokokatiyatamthilia¸ riwayanamashairi

b) Hadithi, maigizo, semi na mashairi

1.14 Kandazakunasia sauti naredio

1.15 Maagizo, mapendekezo, taarifa

1.16 Maamkuzi ya nyakati tofauti tofauti (maamkuzi ya asubuhi (bukrafa), mchana, jioni) na adabu zake

1.17 Mazoeziya:

a) Majadiliano

b) Hotuba

c) Maananamatumiziyamethali

d) Matamshi namanenoyanayotatanisha

e) Hadithi

f) Maigizo

1.18 Miikonaitikadizatamaduni tofauti

1.19 Tamthilia

i) Lughayamwandishi

ii) Tabia za wahusika.

iii) Ainazatamthilia

iv) Maudhui ya mchezo na funzo katika maisha

v) Mpango-maonyeshotofautiyamchezo

1.20 Mashairi

1) Ufahamuwa«mashairi

(ii) Ufafanuzi wa msamiati wa shairi

iii) Uandishi wa beti kwa lugha ya natharia, utoshelezaji wa beti.

iv) Ujumbe wa mshairi katika kila ubeti na shairi nzima kwa ujumla

Ainazaushairi

Arudhizauandishiwamashairi

vii) Vinanamizani

viii) Kibwagizo . ;

1.21 Riwaya

i) Tabia za wahusika

ii) Lughayamwandishi

iii) Ainayariwaya

Lengo, maudhui ya maandishi na mafunzo yake katika jamii.

1.22 Nahau

1.23 Isitiara/jazanda

1.24 Marekebishoyamatamshiyanayoathiriwakimazingara

Yaliyomo

2.11 SARUFI

a) Ngeli za majina A - Wa, U -1, Ki - Vi, Li - ya, u - u, ya - ya, i - zi, i - i, ku na u – ya, MAHALI

b) Sifa (Kjvumishi) na viashiria

c) i) Sifazakawaida

ii) Sifahalisi

iii) Sifazisizohalisi

iv) Sifa za asili ya kigeni

v) Sifa za kugawanyia (k.m.fulani? -ingine, -ingineo. baadhi, chache, n.k.

vi) Sifa za idadi

d) Visifa (vielezi), vihusiano, viunganisho, vishangao

e) Nyakati na hali, nyakati na kukanusha

f) Mnyambuliko wa viarifa (jinsi/kaiili) asilia na vya kigeni

g) Sentensi ya neon mqja fupi na ya mseto

- Umoja na wingi katika sentensi
- Aina za sentensi
- Miundo ya manebya sentensi (mpangilio wa maneno katika sentensi)

h) Viungo muhimu vya rnaneno

i) Kuakifisha (vituo, vikomo, herufi kubwa, n.k)

j) Matumizi ya 'amba' katika ngeli zote

Matumzi ya enye, enyewe, o-te, kiishio, 'ni' 'katika' 'ndani ya' n.k.

Matumizi ya PO-KO-MO, matumizi ya 'kwa'

Matumizi ya -ki-na-ka-

Matumizi ya maneno mbalimbali kama -kuja, usije, msije, huenda, kuweza, jiweza, kupata, kutaka, kupita. (k.m. Huenda ikawaatafuaulumtihani)

Jinsi, vile, ndivyo, nusura, tangu, licha, n.k.

Matumizi ya: - 'kwa', 'na', 'ni' na matumizi ya neno 'hapana'

Matumizi ya: - 'mahali' (k.m. mahali huku, humu, hapa, n.k). Ngeli ya Pa-Ku-Mu.

k) Viambishi vya uhusiano

I) Viulizi k.m ngapi? nini? ipi?gani?lini?nani?

Maswali ambayo hayahitaji majibu, n.k. "Unafikiri waweza kunifundisha mimi?" (Balagha)

Maswali ya utani k.m. "Ungali hai?"

m) Msemo halisi na msemo wa taarifa

Semi za Kiswahili

i) Kula umanga, kula riba, kula mwande, kula kitanzi, n.k.

ii) Kuwa macho, kuwasugu, n.k.

iii) Piga ramli, piga mbiu, piga kithembe, n.k.

n) Udogo na ukubwa wa majina

o) i) Kuundamajinakutokananavitenzi

ii) Kuunda majina kutokana na majina

iii) Kuundavitenzi kutokananasifa

p) i) Kutilia mkazo matumizi ya herufi kubwa ipasavyo

ii) Maendelezoya maneno

q) Viashiria ya kuthibitisha (k.m. yuyu huyu, wawa hawa) kufoatana na ngeli zote.

r) Virejeleo kufuatanana ngeli zote, k.m. Aliijenga nyumba, Aliupiga mpira

s) Manenoyakutiliamkazo(k.m. dhahirishahiri,burebilashi,balaanabelua)

t) Njia ya mkato ya kuzungumzia (k.m. baba yangu - babangu, mama yangu- mamangu, n.k.)

u) Ufafanuzi wa ‘po’ ya wakati na ‘po’ ya mahali

v) Jinsi zote (pamoja na kufanyama, kufanyata, kufanyiza)

w) Kihusiano cha kati na kihusiano cha mwisho k. m. anayesoma - asomaye, anayelala - alalaye

x) Mnyambuliko wa vitenzi vyenye silabi moja k.m. fa, la, ya, nywa, pa, pwa, wa, ta, cha

y) Taz."kupa" .

k.m. Nimekupakalamu yangu a

Umenipa kalamu yako

Tumepeana alamu

-‘A’unganifu

-viwakilishi

- mwingiliano wa maneno

-mziziwakitenzi

- viambishi vya vitenzi

- vinyume vya vitenzi

-virai

-vishazi

-shamirisho

-chagizo n.k.

2.12 MSAMIATI

a) i) Maneno yenye maana sawa (visawe)

ii) Maneno yenye maanakinyume (k.m. Mbele - nyuma)

iii) Maneno yanye maana zaidiy a moj a (vitawe)

vi) Maneno yanayotatanisha (vitate)

b) Umbo la maneno katika maandishi yanayohusiana na isitiara na tashbihi.

c) Dira, saa, majina ya mwaka na misimu

d) Magonjwa (ukimwi, mba, saflira, matubwitubwi, malale, mchochoto wa bongo n.k)

e) Rangi (Damu ya mzee (maroon), urujuani, zari, nyeupe, nyeusi, hudhurungi n.k.)

f) Madini (Yakuti, feruzi, lulu, zinduna, ambari, marumaru, zebaki n.k.)

g) Wanyama wa porini (ndovu, twiga, chuibwika, kuchakuro, paa, simba marara, Sungura n.k.)

h) Sehemu za mwili (figo, kongosho, ini, matumbo, koromeo, paja, pua, kisugudi n.k.

i) Uvuvi, samaki na wanyama wa majini

j) i) Majinayawadudu, ndege (sisimizi, nyigu, kereng'ende, bata, tausi, mbuni

n.k.)

ii) Majinayanchimbalimbali, majina ya makundi n.k

k) Maumbo (k.m. mraba, pembe, n.k.) -// *(n*

I) Tarakimu (l, 2, 3, 4, 5, 67, h.k.)

m) Akisami (k.m. $^{1}/_{3}$, $^{1}/_{4}$, $^{1}/_{5}$, $^{1}/_{6}$ $^{1}/_{7}$n.k.)

n) Majinayapekee/maalum, ya kawaida, ya dhahania

o) Ala za muziki (tarumbeta, zeze, piano, gitaa, ngoma n.k.)

p) Kazinauflindiwaainambalimbali; sanaa zakazimbalimbali (

(k.m. ufimdi, mapishi, useremala, n.k.)

q) i) Msamiati wa zaraa (kilimo) mathalan pembej eo, fyekeo, matuta, sesa n.k)

ii) Msamiati wahatuambalimbalizamaishayabinadamu (k.m. kuzaliwa, malezi, utu, uzima n.k.)

iii) Msamiati wawizaranaidarambalimbali (k.m. msamiatiwamahakama)

iv) Msamiati unaotokananashina moj a (k.m. kitabu, katibu, maktaba, n.k.)

r) Mapambonavyombovyakutiliavitu.

s) Sayari (zaibaki, mirihi, mushtarii n.k.)

t) Hospitali (uyoka, hadubini, machela, kombeo, sadaruki, makafani n.k.)

u) IstilaWzatBalumambalimbali

v) i) Michezo mbalimbali (tenisi, sataranji, judo, miereka, soka, gofu, vikapu n.k.)

ii) Tamasha na ngoma mbalimbali (chakacha, isukuti, mserego, mdurenge n.k.) w)

Adabu, heshima, utu/uzalendo^wajibunanidhamu, mlahaka.

x) Msamiati wa uhusiano wajamii (k.m. mpwa, mjomba, shangazi, wifi, shemeji,

wavyele n.k.)

y) Isimujamii

3.0 KUSOMA

3.1 Madhumuni maalum

Mwanafunzi aweze: -

a) Kusoma kwa sauti

b) Kusoma kimya

c) Kusoma upesi na kufahamu ipasavyo

d) Kusoma kwa makini na kudondoa yaliyo muhimu

e) Kusoma kwa starehe

f) Kukuza uwezo wa kusoma kwa ufasaha

g) Kukuza uwezo wa kusoma kwa uhakiki na uteuzi

h) Kuwa na mshawasha wa kusoma kwa ziada kwa minaj ill ya kupanua ujuzi wake.

f) Kupanua msamiatinamiundoyasentensi

j) KushirMkatU^amaturnizimbalimbaliyalu

k) Kusoma Wstoria na maendeleo ya Kiswahli, umuhimu wake na lugha nyingine.

Yaliyomo

Mazoezi ya

a) Kusoma kwa sauti

b) Kusoma kwa undani/ubatini

c) Ufahamu

d) Muhtasari

e) Kusoma kwa ziada (k.m.maktaba, magazeti na majarida).

f) Tamthilia

i) Maudhui

ii) Wahusika na tofauti zao

iii) Vitushi (mtiririko wa vituko)

g) Riwaya

i) Maudhu

ii) Matumiziyawahlisikakatikanwaya

iii) Mkondo wa hadithi

h) Mashairi

i) Mifano ya tenzi mashairi na maudhui, dhamira

ii) Mpango wa mashairi, tofauti yake na maandishi ya kawaida (arudhi).

i) Majarida na magazeti ya Kiswaihili

j) Wanafunzi wasomeane kazi zao na kusahihishiana

k) Kusoma vitabu vya fasihi vilivyoteuliwa na kupendekezwa

I) Umuhimu wa Kiswahili kama lugha yataifa na chembuko la lugha ya Kiswahili

4.0 KUANDIKA

4.1 Madhumuni maalum

Mwanafunzi aweze: -

a) Kuandika hati nadhifu zinazo someka na tahajia sahihi

b) Kukuza na kuendeleza mawazo kwa kiwango kinachohitajika.

c) Kutumia ipasavyo msamiati wa aina mbalimbali.

d) Kutumia miundo sahihi ya sentensi.

e) Kuwakifisha vilivyo sentensi na maneno

f) Kujieleza na kufululiza mawazo kimantiki kwa lugha sanifu.

g) Kutumia lugha inayokubalika kimaandishi katika miktadha mbalimbali.

4.11 Yaliyomo

a) Insha za aina mbali mbali.

b) Muhtasari

c) Kutunga mashairi

d) Uandishi wa barua

e) Kurnbukumbu .

f) Orodha, dibaji, ilani, maagizo, siimi, taarifa, mazungumzo, imla, majadiliano, matangazo.

g) Kujibu maswali ya ufahamu na masahihisho

h) Ripoti mbalimbali

i) Maendelezo (tahajia/hijai)

j) Uchambuziwa maandishi na vitabu vilivyopendekezwa

k) Maendelezo (wanafUnzi waandike maneno sawasawa)

1) Makala kwa gazeti la darasa

m) Kuandikakwahatiinayosomeka

n) Jinsi ya kuelewa maswali kabla ya kuyajibu

o) Jinsi ya kujua matumizi ya lugha katika miktadha mbalimbali na sifa za lugha hizo.

A1

SEHEMU YA KWANZA

(UFAHAMU)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ama kweli maishaya vijana wa kisasa yanatofautiana na kuhitilafiana pakubwa na yale ya wazee wao. Sio katika mavazi, mienendo, mitazamo, mawazo na mielekeo tu ball pia katika kipengele kingine chochote utakachofikiria. Yote haya ni vielelezo vya jinsi *kizazi* cha leo kinavyoishi katika ulimwengu ambao ni kivuli tu cha ule wa vizazi vilivyotangulia. Baadhi ya watu wameieleza hali hii kuwa maisha sio jiwe. Kwao basi, si ajabu katu kuwaona vijana wakizungumza lugha yao ya kipekee au wakivaa nguo zinazobana ajabu na kudhiirisha bay ana maungo yao badala yakuyasitiri.

Hata hivyo, watu wengi wameonelea kwamba hali ya maisha ya vij ana wa leo ni maasia yanayotokana na utundu na hata ukatili wao. Upande huu umetoa rai kwamba *kizazi* hiki kisingepotoka kama tu kingezingatia na kustahi utamaduni wa wahenga wao ambamo wazazi wao ndimo walimokulia. Wanazidi kufafanua kuwa nyendo hizi za miaka ya nyuma zilithamini sana amali kama uaminifu, heshima kwa wazee ama wakuu, bidii, ushirikiano, ukarimu, unyenyekevu, hadhari katika kiia jambo, utiifii na pia kujitegemea. Yote haya yamesahaulika ama tuseme yamepuuzwa katika "utamaduni wa kisasa".

Swali linalozuka sasa ni je, tunapaswa kuwahukumu vijana wa leo kwa kutumia vigezo au masharti gani? Tuwapige darubini kwa kutegemea hali ili vyo hivi leo duniani ama tuwapime kwa muj ibu wa j insi maisha ya baba na babu zao yalivyokuwa. Jibu la swali hili ni gumu na sharti lifafanuliwe kwa makini lisije likaegemea upande wowote.

Mathalan, ni jambo lisilopingika kuwa maisha ni utaratibu unaothirika na hi vyo kubadilika daima. Angalia kwa mfano jinsi maendeleo ya elimu, sayansi, mawasiliano na hata ufundi yalivyoyageuza maisha siku hizi. Yamkini vijana wa barani Afrika wakaona na hata kuzungumza kwa wenzao kutoka Uropa, Asia na Marikani bila hata kimyanyuka hapakwao nyumbani. Athari ya filamu, video, vitabu, magazeti, majaridan!k. haikadiriki. Kiasi yamewafanya vijana hata kupevuka kabla ya wakati wao. Isitoshe, mambo haya yameweza kuwazuzu; kuwaaminisha kuwa yale wanayojifunza ni kweli. Matokeo yamekuwa ni wao kuudunisha utamaduni wao wa asm na kuupapia ule wa wageni waiiowaathiri. Tusisahau kuwa ujana ni tembo la mnazi na rahisi kwao kubadili mawazo.

Lakini hatuwezi kuwasamehe vijana wanaokosa akiii razini kwa kupotoshwa na kucharika na yote wanayoyapokea kutoka ugenini na hivyo kuanza kudhalilisha utamaduni wa Waafrika. Hata hivyo, badala ya kiiwakashifu wanapotea njia ama kuwapongeza wanapotenda yale tunayoyategemea tu ni wajibu mkubwa wa w'azazi kuwaongoza na kuwasaidia vijana kuwa na uwezo mkubwa na kufanya uteuzi mwafaka katika maisha yao.

Maswali:

(a) Kulingana na mwandishi, kundi linalodai kuwa 'maisha siojiwe'linamaoni gani? (alama 2)

(b) Kulingana na taarifa uliyoisoma ni jinsi gani vijana wa kisasa wangeziepuka athari mbaya. (alama2)

(c) Kwa mujibu wa taarifa hii, utamaduni wa Kiafiika una manufaa.Yataje. (alama 4)

(d) Mwandishi anaposema Mambo haya yameweza kuwazuzua na kuwaaminisha vijana kuwa yale wanayojifunza ni kweli anamaanisha nini? (alama 4)

(e) Mbalina wazazi, mmakundiganimengineya watu Ambayo yanapaswa kutoa mawaidha kwa vijana? (alama 3)

(f) Kwa maoni yako vij ana wanapas wa kufanya uteuzi wa namna gani katika m vutano him wa tamaduni ? (alama2)

(g) Eleza msamiati ufuatao kama ulivyotiimiwa katika makala .

i) maasia

ii) razini (alama2)

h) Andika methali moja ambayo inaafiki taarifa hii (alama 1)

A2

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Zamani sana na hata hivi karibuni watii wengi wote duniani walikuwa wakiamini kuwa kuna ardhi na mbingu

tu basi. Imani hii ilijikita katika mantiki yanayosema kwamba ardhi au dunia ipo katikati ya maumbile yote na isitoshe, ni tamb^rare.

Juu ya ardhi ni mbingu ambayo imejaa vimulimuli vidogo vidogo sana viitwavyo nyota. Baina *ya* vimulimuli hivyo vipo viwili vikubwa viitwavyo mwezi na jua. Hivi viwili japo ni vikubwa kuliko vile vingine, bado ni vidogo kuliko ardhi.

Hii ndiyo imani iliyoutawala ulimwengu kwa miaka na mikaka, na ikawa imekita mizizi. Lakini jinsi wanajimu walivyozidi kuelimika, waligundua kwamba ukweli wa mambo umejitenga kando kabisa na imani hii.

Ukweli wenyewe ni kwamba bwaka zima tulionalo la rangi ya samawati nusu-mviringo juu ya paaa zetu za vichwa ni kubwa sana tena. Nasi kubwa tu bali lazidi kupanuka. Katika bwaka hili lipanukalo kila uchao mna galaksi nyingi ajabu zisizokadirika. Ndani ya kila galaksi mna nyota mamilioni na mabilioni, malaki na kunui. Imejulikana kuwa nyota hizi, japo huonekana kama vimulimuli vidogo sana usiku usiku ni kubwa ajabu. Kadiria mwenyewe! Jua letu ni nyota kubwa sana. Ukubwa wake umezidi wa dunia yetu mara nyingi sana, zaidi ya elfu moja! Basi fikiria juu ya ukubwa wote huo. Imegunduliwa ya kwamba jua ni nyota ndogo sana ikilinganishwa na zingine zilizo katika galaksi yetu tu, lichaya galaksi nyinginezo zilizoko katika bwaka.

Na haya sio maajabu peke yake. Wataalam wamevumbua mengi ya kushangaza zaidi. Mathalan, imekuja kufahamika kuwa jua letu ambalo ni nyota, lina sayari tisa zinazolizunguka. Baadhi ya sayari hizi ni Ardhi yetu, Zaibaki, Zuhurua, Miiihi, na Mshitara baina ya tisa jumla. Baadhi ya sayari hizi zina visayari vidogo vinavyozizunguka. Visayari hivi ndivyo viitwayo miezi. Ardhi yetu ina mwezi mmoja tu ambapo sayari nyingine zina zaidi ya hesabu hiyo. Kwa mfano, Mirihi ina miezi miwili ilhali Mshitara ina kumi na miwili ! Sayari hizi zote na visayari vyao, au vitoto ukipenda, havitoi mwanga. Num ya mwezi, na nuru ya hizo sayari zinazolizunguka jua letu

inatokana na jua lenyewe. Kwa hakika ni mmeremeto tu unaotufikia sisi kupitia sayari hizi kutoka kwa nyota hii yetu iitwayo JUA.

Kama wasemavyo waswahili, ya Mungu ni mengi. Taswira tuliyo nayo katika maelezo hayayaonyesha jinsi ambavyo mwanadamu, licha ya kuwa na akili nyingi, bado hajawahi kuigusia siri kamili ya Mungu. Lakini kwa uflipi twaweza kusema hivi. Ikiwa katika bwaka lote kuna galaksi nyingi, bila shaka kwa vile jua ni nyota, basi zimo sayari nyingi ajabu zinazozunguka kila nyota au jua kama zipasavyo kuitwa. Kwa vile katika mfumo-jua wetu imo sayari moja yenye viumbe vyenye uhai, binadamu wakiwemo, basi bila shaka katika mifumo-jua mingine katika galakasi yetu zipo sayari zinazofanana na ardhi hii yetu, ambazo zina viumbe vilivyo hai... penginepo watu pia! Waona maajabu hayo? Na katika magalaksi mengine je? Mambo pengine ni yayo hayo! Kwa hivyo huenda ikawa hatumo peke yetu katika bwaka hili; labda tuna viumbe wenzetu ambao hatutakutana nao katika uhai wetu kwa sababu ya uwezo wetu na kimaumbile, na vile vile wa kisayansi, ni hafifu. Lakini, kwa vile mwenye kupanga maajabu hayo yote, yaaani Mwenyezi Mungu ni huy o mmoj a basi huenda sote tukakutana Ahera.

Mungu ni mkubwa.

(a) Kulingana na habari hii, taja mamo manne ambayo ni imani potovu (alama 4)

(b) Kwa kusema "ukweli wa mambo umejitenga kando" mwandishi anamaanisha nini? (alama 2)

(c) Taja sifa zozote nne za maumbile ya anga zinazopatikana katika habari hii

(alama 4)

(d) Taja vitu viwili vipatikanavyo katika galaksi (alama 2)

(e) Taja sayari mbili ambazo ni kubwa kuliko Ardhi (alama 2)

(f) Ni ithibati gani iliyotolewa kuonyesha kuwa nyota sio vijitaa vidogo?

(alama 2)

(g) Bainisha nuru aina mbili tuzionazo angani (alama 2)

(h) i) Ni neno gani lenye maana sawa na "anga" ama "upeo" katika habari hii?

(alama 1)

ii) Andika neno moja ambalo Una maana sawa na paa kama lilivyotumiwa katika taarifa. (alama 1)

(i) Mwandishi anaposema kuwa katika magalaksi mengine "mambo pengine ni yayo hayo" anamaanisha nini? (alama 1)

A3

UFAHAMU

Soma habari if uatayo kisha ujibu maswali

Binadamu kwa wakati huu amemaka kwa sababu amechafua mazingira yake pasipo tahadhari. Mathalani insiya amejaza gesi za sumu zitokazo viwandani na hata kuchafua mito kutokana na maji machafu kutoka viwanda hivyo. Takataka zinazpotupwa ovyo ovyo zinarundikana kila mahali. Isitoshe miti inakatwa vivyo hivyo bila simile. Matokeo ya haya yote ni kwa mfano tunapata mvua ya asidi ambayo huhasiri mimea. Aidha na ukanda wa ozoni unaotukinga dhidi ya miali hatari kutoka kwa jua umeharibiwa tayari na hivyo kuongeza joto duniani. Sehemu nyingi zimeanza kugeuka na kuwa jangwa huku sehemu zingine zikifurika kwa maji ya mito na mvua. Maji haya yameanza kumeza visiwa vingi vilivyo baharini. Kutokana na madhara haya, binadamu sasa anatapatapa ili kutafuta makao kwingine kwenye salama. Ndiposa siku hizi nadhari za binadamu zimeelekezwa katika mawanda mengine nje kabisaya kisayari hiki kidogo kiitwacho dunia.

Kwa miaka mingi sasa binadamu amekuwa akitafakari uwezekano wa kuishi katika sayari nyingine. Hii ndiyo sababu mwaka wa 1969 Waamerika walimkanyagisha binadamu wa kwanza kabisa mwezini. Lengo lilikuwa ni kutalii na kuchunguza uwezekano wa binadamu kuishi huko ili wale watakaoweza wahamie huko. Kwa bahati mbaya iligunduliwa kwamba mwezini hakuna hewa wala hakuna kilicho hai huko, hata mimea. Mwezini ni vumbi tupu lisiloota chochote. Kipatikanacho kwa wingi sana ni madini tu, ambayo hayawezi kumfaidi binadamu kwalolote.

Sayari nyingine alizozitalii binadamu ni Zuhura, Mirihi, Mushtara na tuseme karibu zote zinazolizunguka jua. Kilichogunduliwa ni kuwa upo uwezekano wa sayari kama Zuhura na pengine Mirihi kuwa na mvua, lakini nyingi mno isiyoweza kuruhusu mimea kukua. Si tu, Zuhura inasemekana kuwa joto sana wakati wa mchana ilhali Mirihi ni baridi sana siku zote; baridi kiasi cha kuwa binadamu na wanyama hawawezi kuishi huko. Mushtara yasemekana kuwa joto ajabu, ambapo hizo sayari nyingine zina joto sana au zina baridi sana. Habari hii imemfunga binadamu katika jela ya kijisayari chake kiki hiki kiitwacho dunia anachokichafua kila uchao.

Je, binadamu amekata tamaa? Hata kidogo! Ndio mwanzo anaj aribu sana kuzikata pingu alizofungwa na maumbile. Vipi? Amejaribu kuchunguza uwezekano wa kuihama ardhi na kuishi baharini, kwa sababu bahari inazidi ardhi mara tatu kwa ukubwa. Na ni vipi binadamu anadhani anaweza kuishi baharini mahali ambapo hakuumbwa aishi humo kama samaki? Jawabu ni kuwa angefanya hivyo kwa kutumia maarifa yake.

Binadamu anaamini kabisa kuwa na uwezo wa kuj enga mij i mikubwa humo humo baharini.... mikubwa zaidi ya hii tuliyo nayo ardhini. Anaamini ya kuwa anaweza kuitawala bahari kiasi alichoitawala ardhi, na hivyo basi kufanya bahari impe makao na kumlisha bila ya kuyabadilisha maumbile yake. Na iwapo hili halitawezekana basi, ikiwajibika, abadilishe maumbile yake kwa kujiunda mashavu kwa mfano, ili avute pumzi ndani ya maji.

Njia ya pili ya kuepukana na pingu za maumbile ni kuishi angani. Hii ina maana ya kujenga miji iliyoelea angani, kama madungu vile. Na kwa vile anga haina kikomo[9] binadamu atakuwa amejipatia nafasi kubwa ya kuishi bilakujali ongezeko laidadi yake mwenyewe. Yaani atakuwa amejiundia visayari vyake visivyo idadi angani!

Njia ya tatu ni kubadilisha umbo lake ili asihasirike na joto wala baridi. Binadamu wa ki sasa anaamini kuwa inawezekana kumuunda upya mtu katika maabara badala ya kutika mimba. Mtu huyu wa maabara, aitwaye ᶜCyborg' kwa lugha ya Kiingereza, anaweza kuwa na chuma ndani, badala ya mifupa, na mwili wa kawaida wa dongo na maji nje.

Kiunde huyu atakuwa hadhuriki ovyo ovyo kama binadamu wa sasa aliyeumbwa kwa chumvi, maji na protini. Au bora zaidi, binadamu mpya wa maabarani aundwe kwa zebaki. Binadamu huyu wa zebaki hafi wala hakatikikatiki. Na iwapo atakatika vipande vipande, b isi, kama zebaki, vipande hivyo viaundika tena upya na kumrudhisha umbo la awali kamili.

Njia nyingine ya kuepukana na uangamizi ni kutumia viunde vyake vya elektroniki kama vile tai uidlishi yaani kompyuta, na mitambo mingine kama hivyo. Binadamu anaamini kwamba uwezo wa vyombo hivi vitapokamilishwa, basi vitamsaidia kwa lolote lile.

Maswali:

(a) Inasemekana kwamba binadamu anakichafua hiki kisayari chake kila uchao. Kwa kutumia rnifano mitatu, eleza vile binadamu amechafua mazingira yake. (alama3)

(b) Kwa nini ongezeko la joto limeleta janga duniani na wakati huo.huo likaleta mafuiriko. (alama3)

(c) Eleza sababu mbili zinazomfanya binadamu kuhangaikanakutafuta makao kwingine. (alama2)

(d) Ni mambo gani yanaofunga binadamu katika ardhi. Taja mawili (alama 2)

(e) Unadhani ni kwa nini madini mengi yaliyoko mwezini hayaletwi duniani. Taja na ufafanue sababu mbili. (alama4)

(f) Kulingana na aya mbili za mwisho, eleza jambo ambalo binadamu anajaribu Kukwepa (alama2)

(g) Eleza maaana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu. (alama4)

i) Mashavu...

ii) Madungu…………………………………………………

iii) Asihasirike…………………………………………………..

iv) Kiunde..

A4

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata

Kuna sayansi mpya inayoitwa "cloning" kwa lugha ya Kiingereza. Pengine kwa sasa tuiite "kutumbisha". Sayansi hii tayari imeleta mapinduzi makubwa katika uzaiishaji mimea na uvunaji. Imesemekana ya kwamba, ghairi ya wivu na .kij icho baina ya jamii mbalimbali ulimwenguni, aina hii ya sayansi ina uwezo wa kuangamiza kabisa janga ia njaa katika say ari hii yetu. Kivipi? Rahisi kabisa. Ni kwamba mbegu moja tu ya aina yoyote ya mmea, baada ya kuneemeshwa, vyumba vyake vidogo vidogo ambavyo ndivyo hasa msingi wa uhai vinaweza kunyunyiziwa dawa maalum ili vitawanyike mara hata mamilioni na kuwa mimea kamili................ mamilioni!

Sayansi hii tayari inatumiwa kukuza viazi na vyakula vingine. Hii ina maana ya kwamba rnasharnba makubwa makubwa si muhimu siku hizi, yaani vyakula vingi kabisa vinaweza kukuzwa mahali padogo sana. Kwa hivyo hivi karibuni tu, kutakuwa hakima haja ya kuigania mashamba.

Vyema. Hebu sasa tuangalie zilizokwishapigishwa hii sayansi ya "kutumbisha na mahali binadamu alipofika kimaendeleo kwa sababu ya hatua hizo. Jambo la kwanza sayansi hii tayari imeshatumiwa kuzalishia wanyama wengi sana wadogo wadogo kwa lengo la kuendeleza mbele utafiti. Kufikia sasa, wanyama hawa waliotengezwa na binadamu katika maabara yake bado wanahifadhiwa mumo humo walimotengenezewa. Hii ni hatua kubwa na binadamu anastahiki pongezi kwajinsi anavyotumiaakili yake kuvumbua ibura hizi zote.

Hata hivyo imesemwa kwamba <u>kuchamba kwingi ni kuondoa mavi</u>. Binadamu kama ijulikanavyo, anajaribu sana kujitakasa kwa kujitenga mbali sana na asili yake ya unyama ili aufikie ubinadamu mkamilifu. Hapana ubaya hapo. Lakini tukirudi nyuma tunakuta ya kwamba binadamu sasa ameingia tamaa kubwa sana binadamu ana jua vizuri sana kwamba kwa vile ana ujuzi wa kutengeza panya na hata kondoo katika maabara basi hata ujuzi wa kutengezabinadamupiaanao! Nahapo ndipo tatizo lilipo. Swali ni hili: Je? ujuzi huu utatufikisha wapi?Nakikomo chake kitakuwaje?

Binadamu sasa ujuzi wake unamtia wasiwasi. Wataalam wa sayansi hii wamejiuliza mara nyingi nini kitakachotokea ujuzi huu utakapomilikiw na"mwenda wazimu mweledi." Watu kadha wa kadha, miongoni mwao wakiwa wanasiasa wamejiuliza mara zisozohesabika swali hili: kama Hitler angekuwa na ujuzi huu, angekuwa na lazima gani ya kuwaulia mbali Wayahudi milioni sita wasiokuwa na hatia isipokuwa ya kwamba walikuwa na mij ipua mikubwa, hawakuwa na macho ya buluu, walikuwa na nywele nyeusi na hawakuwa weupe sana kama Wazungu? Hitler alimamini ya kwamba "mtumzuri" ni mwenye pua ya upanga (kama Mzungu), macho ya buluu, nywele rangi ya dhahabu na mwenye kimo cha futi sita au zaidi kidogo. Hivyo lengo lake lilikuwa ni kubuni taifa la watu wazuri pekee ambao mwisho watautawala ulimwengu na kuenea duniani kote. Katika mpango wake, watu weusi wote wangefaa kuangamizwa tu ili watoe nafasi kwa watu aliowaona yeye kuwa bora,

Sasa baada ya sayansi hii ya "kutumbisha" kuvumbuliwa, wataalam wametishika sana. Wamewaza jinsi ambavyo Hitler angeweza kufanya kama angekuwa mjuzi wa taaluma hiyo.

Kitisho hiki kimezidi kuwatwanga wataalam na wasiokuwa wataalam. Hivi majuzi tu ilipogunduliwa maiti ya msichana wa miaka kumi na minne huko milimarya Andes, Amerika ya Kusini. Msichana huyo alikuwa ametolewa kafara miaka karne tano zilizopita lakini hakuoza kwa sababu ya baridi kali ya barafu milimani.

Kwa sababu ya dukuduku la uvumbuzi ambalo haliishi kuutia dhana za kiajabu ubongo wa binadamu. Wataalamu wa "kuchezea" maumbile walipomwona msichana huyo maiti, upesi upesi wakampima. Walipofanya hivyo wakagundua ya kwamba mayai yake ni timamu kabisa wala hayajaharibiwa na mpito wa karne. Papo hapo wengine wakajiwa na wazo la kuyatoa mayai hayo na kuyahifadhi kwenye maabara. Tamaa ikazidi zaidi ya zaidi. Baadhi ya wataalamu wakajiwa na wazo la "kuyaneemesha" mayai hayo na mbegu za uzazi za wanaume. Kwa lengo gani? Kuunda watoto ambao mama yao alikufa zamani za kale ili waonekane watakuwa watu wa aina gani!

Sasa fikiria mwenyewe! Watoto hawa wa maabara wakiwa weledi zaidi ya binadamu yeyote aishiye sasa je? Kwa upande mwingine wakiwa na uwezo mdogo wa kiakili kuliko binadamu yeyote wa kisasa lakini watiifu kama mbwana paka itakuwaje? Hakuna atakayefikiria "kutumbisha" ili tuwe na vijitumwa vyetuu vipenzi majumbani mwetu vinavyofanana nasi badala ya paka na mbwa wasiovishwa nguo?

a) Andika kichwa kifaacho kwa makala haya. . (alamal)

b) Kutumia sayansi ya "kutumbisha" kunaweza kumsaidia binadamu kuangamiza mabaa gani mawili yanayomkabili sasa? (alamal)

c) Unadhani ni kwa nini wanyama waliozalishwa kwa kutumia sayansi hii bado wamo maabarani? (alama 3)

d) Fafanua methali "kuchamba kwingi nikuondoka na mavi" kulingana na muktadha wa habari hii.

e) Kuna ubaya gani kutumbuisha watu? (alama4)

f) Mwandishi anaonekana kutishwa sana na uwezekano wa sayansi ya kutumbuisha kuishia mikononi mwa "wendawazimu weledi" kwani kuna hatari gani? (alaina 4)

g) Eleza kwa ukamilifu matatizo yanayoweza kuukumba ulimwengu iwapo mayai ya msichana wa Andes yatatumbishwa. (alama 4)

A5

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Mwanamke wa kisasa anazaliwa na kukulia katika mazingira yaliyobadilika mno. Matazamio yake maishani ni tofauti kabisa na yale ya wanawake walioishi mapote mawili yaliyopita; wanawake makamu ya nyanyake na mamake-kuu.

Yeye hataraj ii kuzaliwa, kukua, kuolewa, kuwa mke wa bwana, kumzalia mumewe watoto, na daima dawamu kuwa 'mwendani wa vijungu jikoni' akawapikia watoto na bwanake chakula; na akitoka jikoni aelekee shambani kulima, kichakani kuchanja kuni, mtoni kufua nguo na kuteka maji ya kutumia nyumbani. Mwanamke wa kisasa huandamananamwanamume. Akanyagapo mume, nave papo huutia wayo wake.

Mwanamke wa kisasa huenda shule na kuj ifunza yote yafunzwayo huko. Hushindana na wanawake kwa wanaume na kuibuka mshindi si mara haba. Huibuka mshindi katika masomo ya lugha, historiajiografia, hesabu, sayansi na mengineyo, sawa na mwanamume.

Mwanamke wa kisasa hutakakufanyakaziyakibega,akazifanya. Akatakakuwamwalimu,akawa. Akataka kuwa daktari, akafanikiwa. Almuradi, siku hizi mwanamke hufanya kazi yoyote ile afanyayo mwanamume. Kuna wanawake marubani wa ndege, masonara, waashi, wahandisi, madereva wa magari, mawakili, mahakimu, mawaziri wakuu na hata marais wa nchi. Hakuna kazi isiyofanywa na mwanamme siku hizi.

Mwanamke wa kisasa hateswi akafyata ulimi. Anapohiniwa yeye hupigania haki yake kwa dhati na hamasa. Katu hakubali 'mahali pake' katika jamii alipotengewa na wanaume wenye mawazo ya kuhifadhi yaliyopitwa na wakati.

Siku hizi mwanamke huolewa tu wakati amepata kazi ya kumwezesha kujikimu maishani au pale anapokuwa na hakika kwamba biashara yake, iwapo ni mfanyi biashara, imepiga hatua ya kutomrudisha ukatani.

Mwanamke wa kisasa haamuliwi katikajambo lolote, bali hufanya maamuzi yake mwenyewe. Kwa upande mwingine, mwanamume wa 'kisasa', ambaye bado amefungwa pingu na taasubi za kiume. hapendezwi na mwanamke huyu. Huuma kidole akatamani ya kale, lakini wapi! Analazimika kumkubali mwanamke huyu kama mshirika sawa maishani, na kuishi naye, apende asipende. Shingo upande analazimika kukubali kwambamabadiliko haya sio mithili yakiwingu kipitacho, bali ni ya aushi.

Maswali:

a) Msemo 'mwendani wa vijungujiko' unadhihirishahali gani ya mwanamke katikajamii? (alama 2)

b) Jamii imemfanya mwanamke kuwa hayawaniwamizigo. Fafanua (alamal)

c) Eleza maana ya'akanyagapo mume, naye papo huutia wayo wake." (alama 2)

d) Zungumzia maswala ya ndoa na elimu huku ukilinganisha mwanamke wa kiasili na wa kisasa (alama 4)

e) Mwanamume wa kisasa anamwonaje mwanamke wa kisasa? (alama2)

f) Taja mifano minne ya 'mawazo yakihafidhina'. (alama 4)

g) Eleza maana ya:

i) Akafyata ulimi

ii) Ukatani

iii) Taasubi za kiume.

iv) Aushi (alama4)

A6

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Nchi nyingi za ulimwengu unaoendelea, au ule uliokuwa ukiitwa ulimwengu wa tatu zimegawika sehemu mbili mbili. Sehemu hizi zinazidi kutoshabihiana kila uchao. Zinatengana kiasi cha kukaribia kupigiwa mfano wa masafa ya ardhi na mbingu. Sehemu zenyewe ni mij ini na mashambani. Sehemu hizi, hasa ukizitia katika mizani ya hali na jinsi za watu za maisha, zimetofautiana mno. Kiasi cha tofauti hizi ni kikubwa hadi kuonekana kama kwamba hazinauhusiano kamwe, mithili ya nchi mbili tofauti.
Hebu sasa tuzingatie yale yanayozifanya sehemu hizi kutokosa kufanana. Hapa tutawajibika kuzizingatia tofauti zilizo bayana baina ya watu wa shamba na wa mij ini, hasa kufungamana na jinsi wanavyoyaendesha maisha yao.

Jambo lililo wazi ni kwamba watu wa mashambani hawajapiga hatua ya maana kuhusu jinsi wanavyotakikana kuishi katika karne ya ishirini. watu hawa bado wanaishi kama walivyoishi mababu zao. Hawdhisi halahala ya jambo lolote. Matengemeo yao ni shamba; usubiriwe msimu mzuri wa mvua, watu walime, Mungu akineemeshe kilimo, wavune mavuno mema, basi. Wakisha yatia maghalani wachukue kidogo kidogo na kiitayarisha kwa chakula. Chakula kikiwa tayari, wale, walale, siku nyingine warudie mkondo uo huo wa kuendesha rnaisha yao.

Watu hawa maisha yao yamepangika mikondo mitatu tu: kuzaliwa, kuoa na kuolewa, na kufa. Zaidi ya mikondo hii, maisha ya <u>viumbe</u> hawa hayana mabadiliko makubwa. Mabadiliko hayapendelewi sana huko mashambani. Huko, wanaume ni mabwana, <u>wanawake ni mfano wa vij akazi na watoto hawana tofauti kubwa na</u>

watwana. Mwanamume akikohoa, mkewe akimbilie kulikokoholewa/an watoto wattetemeke. Wanawake wa
shamba na watoto hawana haki hata ya kunena, wala hawajui haki ni nini.

Kwa upande mwingine, mijini kuna viwanda, kuna m|ijumba, kuna magari na kuna vyombo vingi sana vya maendeleo ya kjsiku hizi. Watu wa mijini ni watu wa ulimwengu kote, wala si watu wa mji mmoja tu. Watu wa mji wowote ulimwenguni huweza kuwasiliana na wenzao wa miji mingine kpkote kule ulimwenguni, hata papo kwa papo kwa njia ya runinga. Pia, kwa watu wa mjini, kuona Kiumbe kidogo kabisa kisicho weza kuonekana kwa macho si ibura hata. Kiumbe cha namna hiyo huonekana kupitia mangala. Na kwa wale walio ondokea kuwa wanajimu wa kisasa, kuziona sayari na thurea zilizoko mbali sana nasi kupitia nangala nijambo la kawaida sana.

Watu wa mjini huwa na mabadiliko mengi sana katika maisha yao, wala sio mikondo aina tatu tu. Kwa mfano, wanawake wa mijini hawakubali tena kuonewa na wanaume. Wanajua vyema sana maslohi yao na wameiweka menke yao mbele; yaani mahali pao katika jamii, wakiwa wao ni wanawake. Hawaoni tofauti baina ya menke yao na ile ya wanaume. Kwa sababu hiyo wameondokea kupigania haki sawa na wanaume bila k ulegeza kamba. Huku kupambana kimaisha kama wapambanavyo wanaume kumewafanya wanawake wengi mij ini kutowaogopa tena wanaume nakufanikiwa kufanya kazi za kusifika kama vile uwakili, udaktari, uhandisi, urubani na i lyinginezo zilizokuwa zikifanywa na wanaume tu. Wanawake wengine hata ni maprofesa! Kweli watu wa mijini wameendelea.

a) Toa maelezo kuhusu tofuati zinazosemekana ni bayana baina ya maisha ya watu wa shamba na yale ya watu wa mijini (alama2)

b) Rejelea "Mungu" katika aya ya tatu na neno "viumbe" katika aya ya nne. Bainisha uhusiano uliopo baina ya maneno haya mawili, hasa ukizingatia jinsi yalivyotumiwa katika habari. Je, matumizi haya yanakupa hisia gani? '(alama 4)

c) Unadhani mwandishi ana maana gani anaposema ya kwamba huko mashambani "wanawake ni mfano wa vij akazi na watoto hawana tofauti kubwa na watwana?" (alama 4)

d) Orodhesha vifaa vyovyote vitano vilivyotaj wa katika taarifa hii, kisha ueleze umuhimu wa kila kimoja wapo.

e) "Watu wa mijini ni watu wa ulimwengu kote." Hapa mwandishi anamaanisha nini? (alama 2)

f) i) Ni nini maana ya neno menke? (alama 1)

ii) Mwandishi anamaliza taarifa yake kwa kusema "Kweli watu wa mijini wameendelea." Kwa muhtasari, ni tabia gain za wanamiji zilizomfanya kukiri hivyo. (alama 2)

A7

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswaliyanayofuata.

Katika falme ya Pate ya enzi za kale, kulikuwa na binti Sultani aliyeitwa Mwanakishwira. Alipopata umri wa miaka kumi na minne tu, Mwanakishwira alikuwa tayari ni mrefu na mkubwa, na alionekana kuwa msichana mzima mwenye umri wa miaka kumi na minane. Alikuwa nadhifu na mzuri sana wa sura, kiasi cha kubandikwa lakabu ya malaika. Alipendeza sana macho <u>fauka ya kuwa</u> alikuwa na akili nyingi mno. Katika umri huo, alikuwa amemaliza masomo yake yote katika madrasa iliyokuwa hapo, na aliweza kuikariri Kurani yote bila kigezigezi. Babake, Mfalme, aliuma vidole akilia ngoa kuwa mtoto mwenye akili hiyo ni mke wala sic mume. Aliwaza ya kuwa kama angekuwa mvulana, angempeleka zutafindaki ya Al-zhar huko Misri kuendelea na masomo ya juu katika chuo hicho kisifika.

Wakati Mfalme akiuma vidole kuhusu jinsia ya mtoto wake, wanaume wengi hapo mjini walikuwa wakimeza mate. Mtu aliyemezewa mate alikuwa ni yeye huyo Mwanakishwira. Walimmezea mate kwa sababu kila mmoja wao alitaka kumwoa awe mkewe. Kumwoa Mwanakishwira kulikuwa na manufaa ya kupata mke mwenye uzuri wa shani, kama nyota, na aidha kuwa Mfalme baada ya mweye kukikalia kuaga dunja, sababu yeye hakuwa na mrithi mwingine.

Basi ikawa ni kila mtu kujipendekeza kwamfalme, kwa vile alikuwa anasumbuliwa sana, na wakati huo huo aliogopa kuwa asipomwoza mapema binti yake huenda akaharibika, akaamua kuruhusu wachuma wamchumbie.

Uamuzi huu ulimshtua sana Mwanakishwira, Mshtuko alioupata ulimtia ugonjwa na kumdhoofisha kabisa. Akadhoofika hadi Mfalme akaingiwa na hofa ya kuwa mtoto wake atakufa. Akaamua kumwuliza kinachomdhoofisha. Mwanakishwira akasema kimdhoofishacho ni mwezi. Akipata mwezi, na nafuu pia ataipata.

Kusikia hivyo, Mfalme akatokwa na kijasho chembamba. Akafikiria kwamba labda mtoto wake amemalizwa kabisa na uwele, na sasa yuaweweseka tu, wala hana akili razini ya kutambua na kupanga mambo.

Hata hivyo hakuvunjikamoyo kabisa. Akaamua kupata tafsiri ya kitendawili hicho kutoka kwa waheshimiwa wake hapo mjini ambao wote walitaka kumwoa Mwanakishwira.

Kwanza akamwendea Waziri Mkuu akamwuliza tafsiri ya mwezi autakao binti yake. Waziri akasema mwezi utakikanao ni wa dhahabu. Alipoambiwa hivyo motto akazidi kudhoofu. Mfalme akakasirika sana. Akawaendea wakwasi wengine kama vile Kadhi, Mnajimu na kadhalika. Hawa wote wakamzidisha ugonjwa binti Mfalme kwa sababu jawabu walizotoa ni kuwa mgonjwa alihitaji mwezi wa almasi, fedha, na hata hatua!

Mwisho kabisa, Mfalme akamwendea mvulana aliyekuwa mchungaji. Huyu akamwahidi Mfalme kwamba aulizwe mgonjwa aseme mwenyewe aina ya mwezi autakao. Jawabu hili halikumfurahisha Mfalme, japo alienda kamwuliza binti yake, kama alivyoambiwa. Alipoulizwa, Mwanakishwira akasema mwezi autakao ni kishaufu kilicho na umbo la mwezi mchanga kilichotengenezwa kwa chuma. Mfalme alishangaa sana. Hata hivyo akamfulia kishaufu alichokitaka mgonjwa. Alipokivaa, Mwanakishwira akapata nafuu mara moja na akaendelea na nafuu hiyo hadi akapona kabisa.

Kuona hivyo, Mfalme akawateremsha vyeo wakwasi wote humo mjini, na kuteua wengine mahali pao. Kwa upande mwingine, mchungaji akaozwa binti Mfalme na kupewa madaraka ya Waziri Mkuu. Hatimaye, Mfalme alipoaga dunia, mchangaji akawa Mfalme, na Mwanakishwira akawa Malkia.

Maswali

a) Zungumzia swala la menke (yaani mahali pa mwanamke au mwanamume katika jarnii katika falme ya pate ya enzi hiyo. (alama5)

b) i) Kwa nini Mfalme aliwauliza wakwasi kwanza tafsiri ya kitendawili?(alama 2)

ii) Kwa nini mfalme alishangazwa najawabu la binti yake? (alama 2)

c) "Akili ni nywele, kila mtu ana zake." Dhihirisha jinsi methali hii inavyobainika katika hadithi hii. (alama 4)

d) Ni nini maoni yako kuhusu mwanamume aliyemwoa Mwanaki shwira na kwa nini alikubali kuolewa nahuyo? .

e) Eleza maana ya maneno na tamathali za semi ziftiatazo (alama 4)

i) fauka ya kuwa

ii) akiliangoa

iii) uzuri wa shani

iv) akamwaidhi

A8

UFAHAMU

Soma makala yafu&lhyo kisha ujibu maswali

Kati ya viumbe wote waishio ulimwenguni, hakuna kiumbe aliyepevuka kama binadamu. Kiumbe huyu amewapiku wale wengine kwa njia nyingi, hata kuweza kuwatawala na kuwapangia maisha yao. Binadamu amekirimiwa uwezo wa kuyatawala mazingira nakukabidhiwa mazingira hayo. Hekima hii humwezesha kusitiri kizazi chake.

Aidha ametunukiwa uwezo mkubwa kuivinjari sayari hii yetu katika ilhamu yake ya kutaka kuvumbua 'siri' za maumbile, amejasiri hata kuzitalii sayari zingine nje ya uso wa ulimwengu huu. Si ajabukwamba iwapo wanyama wengine wangepewa urazini wa kuongea kama yeye, wangalimwandikia tiimbi la vitabu kuisifu busara yake. Sifa za ujasiri wake kamwe hazingewatoka vinywani mwao!

Hata hivyo, kunatofauti nyingine kubwa kati ya binadamu na hayawani. Tofauti hii inaweza kumvua binadamu sifa zake zote na kuuona ukwasi wa maarifa yake kama ishara ya maangamizi ya ulimwengu. Hii ni kutokana na hasara anayosababisha katika mazingira tulivu waliyoumbiwa viumbe wote.

Uzuri wa ulimwengu tunaoishi humpendeza kila kiumbe hata yule anayemchukiza binadamu kama nzi. Wote hufurahia mazingira yao; hewa safi itokayo milimani, chemichemi, mito na vijito nmamotiririkamaji safi, vilele vya milima vilivyokumbatiwa na theluji daima dahari, yakiwemo mabonde na tambarare zinazohimili uhai wa viumbe wengi.

Urembo huo wa kiasili hauwezi kukamilika bila vichaka na misitu inayoipamba sayari hii huku ikileta mvua. Mapambo yote haya huendeshwa na nguvu za maumbile;

nguvu ambazo hazisababishwi na binadamu ingawa sasa yumo mbioni kuzikwamiza kwa kisingizio cha maendeleo. Binadamu anaelekea kuwa hatari kwa uhai wake na ule wa viumbe wenzake kwa sababu anayaharibu maumbile kwa kiasi kikubwa kinachomtisha yeye mwenyewe. Hii ni kwa sababu gani? Sababu zipo nyingi.

Sababu mojawapo ni uchafuzi wa maji kama rasilmali muhimu ya kiasili. Uchnftizi huu umewaletea viumbe na mimea maafa mengi, yakiwemo maradhi mbalimbali. Kwa kweli bila maji, uhai u tatoweka duniani. Uharibifu mkubwa wa maj i husababishwa na binadamu katika harakati zake za kuj iimarisha kimaisha. Kutiririka kwa maji machafu yenye sumu hasa kutoka viwandani na kuingia kwenye mito na bahari huwadhuru viumbe wengine ambao makao yao ni majini. Maji hayo huleta madhara si tu kwa mimea balil hata kwa binadamu kupitia kwa ulaji wa vyakula.

Misitu na rasilmali nyingine inayokimu viumbe lakini binadamu anaiponza. Ukataji wa miti kiholela hasa kwenye sehemu za chemchemi husababisha uhaba wa mvua, Uhaba huo nao huleta kiangazi kinachokausha mimea na visima vya maji. <u>Mchapuko</u> wa ujenzi wa viwanda hasa katika nchi zilizostawi umesababisha uchafuzi wa hewa ambayo pia ni kiungo muhimu kwa viumbe. Uchunguzi uliofanywa na wanasayansi wanaohusika na hali za anga umesababisha taharuki na wasiwasi mwingi. Hii ni kwa sababu umeonyesha kuwa ule utandu unaozuia miale ya jua kupenya moja kwa moja kwenye sayari hii na kuhatarisha uhai, sasa linaanza kutoweka taratibu. Hi ni kutokana na hewa chafu itokayo viwandani. Kwa kadri binadamu anavyozidi kujiimarisha kiviwanda ndivyo ambavyo mabald ya viwanda yanavyozidi kuchafua hewa. Punde si punde, tutakabiliana ana kwa ana na miale mikali ya jua yenye sumu. Ifikapo hatua hii,

biandamu atakuwa amechangia pakubwa katika kutowesha uhai wa viumbe wote ulimwenguni!

Mikutano mingi ya kimataifa imefanywa na bado inaendelea kufanywa kila uch ao ili kutahadarisha umma wa ulimwengu dhidi ya uharibifu wa mazingira na mali asili. "Ajenda" za mikutano hiyo hLisa zinalenga nchi zilizostawi kwani hizi ndizo zinazochafua mazingira kwa kasi zaidi kuliko zile zinazostawi. Mapendekezo mengi yametolewa katika vikao hivyo ili kusuluhisha tatizo hili lakini ni hatua chache mno zinazochukuliwa kurekebisha mambo.

Inatupasasisiwenyeweloichukuaju^^ Tuwafunzepiawatotowetukuhifadhi mazingira yao na kuyaweka safi. <u>Tukumbuke kuwa mwana hufuata kisogo cha nina</u>. Mazingira yanapochafuliwa au kuharibiwa, afya zetu zimo hatarini, na hali hii pia ni tisho kwa viumbe wengine, hata vimatu! Kila mmoja wetu anawajibika kutirnza mazingira anamoishi kwa manufaa yetu sote na kwa vizazi vijavyo.

<u>Maswali</u>

a) Kulingana na taarifa hii, kwa nini binadamu anahesabiwa kuwa na uharibifu mkubwa kushinda wanyama wengine? (alama4)

b) Onyesha uhusiano uliopo baina ya maendeleo ya binadamu na uharibifu wa mazingira (alama4)

c) Ni kwa nini mwaiidishi anahofia zaidi athari za miale ya jua? (alama 2)

d) Eleza kwa ufupi hasara zinapoweza kusababishwa na uharibifu wa mazingira (alama 5)

e) Taja hatua mbili ambazo mwanadamu angeweza kuchukua ili kupunguza madhara ya viwanda. (alama 2)

f) Kulingana na makala haya ni nini maana ya methali, "Mwana hufiiata kisogo cha nina"? (alama 1)

g) Eleza maana ya

i) kusana

ii) mchapuko (alama 2)

A9

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisiha ujibu maswali

Utandaridhi (au globalization kwa lugha ya kiingereza) ni jinsi maisha inavyoendelea kuutawala ulimwengu wote katika karne ya 21. Neno utandaridhi ni neno mseto ambalo maana yake ni utamaduni uliotanda au kuenea ardhi nzima. Mtu mtandaridhi hivyo basi ni mtu aliyebobea kikamilifu katika utamaduni huu mpya kwa jinsi moja au nyingine. Mtandaridhi hujihusisha sana katika kutandaridhirisha na moja au nyingine ya *amor a* muhimu za kutandaradhi. Hizo ni kama vile biashara za kimataifa aina za mavazi zilizotokea kupendwa ulimwenguni kote, muziki wa kisiku hizi has vile pop, regge, raga, rap ambao asili yake yahivi majuzi ni Marekani. Muziki huo wambaji wake hutumia, sana sana lugha ya kiingereza hususan kile cha Marekani na kadahlika. Watandarishi wana nyenzo zingine kadha wa kadha za kuendeshea maisha yao au kujitambulisha. Wao huwasiliana kutoka pembe moja ya dunia had nyingine wakitumia vitumeme yaani vyombo vitumiavyo umeme kufanya kazi vya hali ya juu kama vile tarakilishi na simu hata za mkono. Watu huwa hawakosi runinga sebuleni mwao usiseme redio. Hawa husikiliza na kutazama habari za kimataifa kupitia mashirika matandaridhi ya habari kama vile BBC la uingereza na CNN la marekani. Aidha wtu hawa husafiri mara kwa mara kwa ndege na vyombo vingine vy kasi. *Hawa hawana mipaka.* Wale wanaohusudu utandaridhi wanaamini kindakindakika kwamba utamaduni huu wa kilimwengu umeleta *mlahaka* mwema baina ya watu binafsi, makampuni makubwa makubwa ya kimataifa na uwiano bora baina ya mataifa. Watu hawa husikia wakidai ya kuwa aina hii ya utamaduni irneupigisha mbele ustaarabu wa wanadamu ulimenguni

kote. Kwa upande mwingine, *wakereketwa* wa tamaduni za kimsingi za makabila mbalimbali ulimwenguni wanadai ya kwamba utandaridhi umeleta maangamizi makubwaya tamaduni hizo. Kwa ajili hiyo basi, utandaridhi umesemekana kwamba unasababisha kutovuka kwa utu miongoni ma wanadamu wote, ambao wamo mbioni kusaka pesa na kunemesha ubinafsi. Inadaiwa pia kwamba utandaridhi umesababisha kutovuka kwa adabu kwa vijana wengi ulimwenguni kote ghaya ya utovu. Huku kutovuka kwa adabu kwa vijana, hasa wale wa mataifa yanayojaribu kuendelea, kumeleta zahama *chungu mbovu,* ikiwa ni pamoj a na kuenea kwa UKIMWI kwa kasi ya kutisha

<u>Maswali</u>

(a) (i) Bainisha kwa kutoa maelezo kamili kwamba *utandaridhi* ni neno mseto (alama 3)

(ii) Toa maneno mawili kutokana na neno *kutandaridhisha* kisha ueleze maana za maneno hayo (alama 2)

(b) (i) Nini maana ya hawana mipaka? (alama 3)

(ii) Kwa nini watandaridhi wanapenda kusikiliza na kutazama habari kupitia BBC na CNN (alama 2)

(c) (i) ElezaldkamilifomaoniyawataM (alama 3)

(ii) Je, utandaridhi unalaumika kwa nnini katika kifungu hiki? (alama3)

(d) Msemo: "chungu mbovu" ni msemo wa kimtaani tu. Msemo sawa ni upi?

(alama 1)

(e) Elezamanayamanenoyafuatayo

(i) amara "

(ii) mlahaka

(iii) wakereketwa

(alama3)

A10

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Wahenga walisema "mtoto umleavyo ndivyo akuavyo." Hii ina maana ya kuwa ukiogopa kutumia ufito kumchapa mtoto wako, ukamdekeza, atadeka na hatimaye ataharibika. Methali hii ina pacha yake ambayo ni, "Ukicha mwana kulia,utalia wewe".

Hizi ni methali zilizojaa busara kubwa. Mathalani, wewe ni mzazi au mtu mzima aliyetunukiwa madaraka juu ya watoto, lakini kila wanapokiuka uadilifu au mmoja wao anapokosea wewe unambembeleza tu, basi huwa unaizorotesha tabia yake. Mwisho, mtoto huyo anaweza kuishia kuwa mtundu.

Hata hivyo, ni sharti tujue ya kwamba tuko katika njia panda hapa. Kwa upande mmoja, zamani ilichukuliwa kwamba watoto na hata wanawake watu wazima hawana akili. Kwa ajili hiyo, iwapo mwanamume mtu mzima ana jambo la kuwaeleza, njia pekee ya kuliingiza katika "akili" yao “hafifu" ni kuwatwanga ili <u>kulikongomeza jambo hili</u>. Ukweli ni kwamba akili ya mtoto si hafifu hata. Unaweza kusema ni kama mmea, ambao "usiporutubishwa kimakusudi, ukapaliliwavyemanakustawishwastahiki yake, basi hudhoofii"namwishowekufifia.

Kwa upande mwingine, mtazamo wa kisasa ni tofauti kabisa. Irnethibitishwa ya kwamba wanawake ni sawa kabisa katika maumbile yao wakilinganishwa na wanaume. Kwa jinsi hiyo, kweli wapo wanawake ambao hawana mwelekeo timamu kuhusu maisha, lakini ni kweli pia kuwa wapo wanaume watu wazima mamilioni ambao hawana akili. Kadhalika, si kweli kuwa watoto wote, kwa sababu ya umri wao tu, basi hawana akili, Ama kwa kusema kweli binadamu yeyote huzaliwa na akili zake timamu, isipokuwa wale

ambao kwa bahati mbaya maumbile yamewapa akili pungufu. Hili litokeapo, basi tunalikubali tu, Hatuwezi kumlaumu mtu kama huyo aumuumba wake. Kwa» hakika him ndio msingi wa methali, "Akili ni nywele, kila mtu ana zake." Vinginevyo, mtazamo wa kizamani ni taasubi kongwe tu za kiume zilizopitwa na wakati.

Aidha kwa sababu watu wote huzaliwa na akili timamu, tena hawawi watu wazima kabla ya kuwa watoto kwanza, mtu mzima yeyote ana hali gani ya kuwadhulumu watoto na kujipambaniza na lawama za uongo dhidi ya vijana hao kwa madai kuwa hawana akili? Na je, ikiwa hawana akili, basi ndipo waonewe? Wanyanyaswe? Hili si jambo la busara. Kurudi mtoto kwa visa vya maonevu ni kumrudisha nyuma kiumbe huyo. Kurudi kufaako ni kwa kupeleka mbele, sio kwa kurudisha nyuma. Kurudi kuelekezako mbele ni kwa uongozi mwafaka, uongozi ambao lengo lake ni kummulikia mtoto kurunzi ilimradi kumwangazia tariki njema.

Mtoto asinyimwe vya tunu vyovyote ambavyo ni stahiki yake, kwa kisingizio kuwa vimetengewa mtu mzima, ndugu mkubwa, mwalimu, au mtu awaye yeyote yule aliyekabidhiwa jukumu la kumlea au kumwongoza mtoto.

Mtoto ana haki ya kuhudumiwa kwa nj ia yoyote ifaayo ili akue na akili yake ikomae kikamilifii. Inafaa asomeshwe, apewe malezi bora ili naye aje alee wengine kistahiki.

Maswali

(a) "Mapenzi yasiyo kipimo yanaweza kuwa hatari kwa mtoto." Eleza kikamilifii huku ukirejelea habari uliyosoma (alama 3)

(b) Fafanua njiapanda inayorejelewa na mtunzi (alama 3)

(c) Mtoto analinganishwa na mmea katika taarifa hii, kwamba "usiporutubishwa kimakusudi, ukapaliliwa vyema na kustawishwa stahiki yake basi hudhoofika". Tathmini kulinganishwa huku, huku ukirejelea taarifa

(alama 4)

(d) "Akili ni nywele, kila mtu ana zake". Eleza maana ya ndani ya methali kulingana na taarifa (alama 4)

(e) Onyesha kwamba unaelewa mana ya:

"Kurudi mtoto kwa visa vya maonevu ni kumrudisha nyuma kiumbe huyo"

(alama 4)

(f) Eleza maana ya:

(i) Kulikongomeza

(ii) Kujipambaniza (alama2)

All

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kasha ujibu maswali

Nairobi, mji mkuu wa Kenya, ni jiji la maajabu na mastaajabu chungu nzima. Nadhari ya mtu anaye wahi kuingia jiji hili kwa mara ya kwanza huvutiwa na huo msheheneko wa majumba ya fahari, marefu ajabu, kiasi cha minazi mitano sita, iliyoiunganishwa kuelekea juu mbinguni.

Jumba linalowavutia watu wengi ni lile la makongamano ya kimataifa liitwalo kwa kiingereza Kenyatta International Conference centre. Jumba hili, hadi miaka michache iliyopita, ndilo lilikuwa refu zaidi mjini. Jumba lenyewe lina ghorofa ishirini na tisa hivi,usipohesabu hilo pambo kama kofia kileleni mwake, linalojulikana kama mwavuli. Hata hivyo, miaka michache iliyopita jengo hili lilipitwa kwa urefu na Mnara wa Nyakati (Times Tower). Mnara huo hasa ni jumba linaloafiki lakabu yake ya kikwaruza mawingu. Jumba hili lina ghorofa zisizopungua thelathini na mbili.

Mbali na mjumba haya mawili mengine zaidi ya ishirini katikati yajiji ambayo, japo mengine ni mafupi kiasi, yana maumbo ya kustaajabisha kweli kweli. Hebu zingatia mwenyewe jumba liitwalo "mdomo wa kengele" au "bell-bottom" ambalo ni vioo vitupu, toka chini hadi juu. Fauka ya hayo, umbo lake ni la kipekee iilimwenguni kote. Jumba hili lina kama miguu, kisha kiuno mithili ya kinu hivi japo si mviringo. Linapaajuu mbali sana, likichukua umbo pana kuliko lilivyo chini: umbo la fua pana kama kengele. Halafu rudia barabara. Hizi hazina hesabu katikati ya jiji na ni pana, tena safi sana. Magari yanayotumia barabara hizi ni kochokocho, ya kila aina na yanashindania nafasi.

Ajabu kubwa ya Nairobi hata hivyo ni idadi ya watu. Hakuna hasa anayejua idadi kamili ya watu wa Nairobi, lakini sio kupiga chuku ninaposema kwamba, hasa nyakati za kuelekea kazini asubuhi, kwenda kula chakula cha mchana, kuelekea nyumbani baada ya kazi na kuvuka barabara wakati wa msongamano, watu hukanyagana. Mtu anayesema kwamba watu wa Nairobi, ni wengi kama chungu, au kama mchanga wa ufuo wa bahari hatii chumvi.

Watu wa Nairobi, kwa tabia ha mavazi, si kama watu wa kwingineko nchini Kenya. Watu hawa huvalia nadhifu sana. Wanawake rii warembo ajabu na hutengeneza nywele zao mithili ya hurulaini peponi. Wengi huvaa suruali ndefu! Kucha zao na midomo yao hupaka rangi maridadi sana. Huzungumza Kiswahili na kiingereza takriban wakati wote. Wanawake wengi ajabu huendesha magari yao wenyewe, jambo ambalo litakushangaza mara tu uingiapo jijini, hasa kama ulilelewa ukidhkni maskani mwafaka ya wanaw'ake ni jikoni peke yake, yaani kuzingatia ile falsafa kuwa "kuoa ni kupatajiko". Wanaume nao huvaa suti safi, maridadi na shingoni wamefunga tai stahiki yao. Wanaume hao huendesha magari na kuyaegesha karibu na afis' zao. Huingia afisini mwao kwa m aringo na madaha, huku funguo za magari yao zikining' inia vidoleni. Hawa nao husema Kiswahili na Kiingereza kupiiia puani, utadhani ni waingereza hasa.

Kwa upande mwingine, watoto ni nadhifti kweli kweli hasa watoto wa shule. Hawa huvalia sare zilizofuliwa na kunyoshwa vizuri kwa pasi. Wake kwa waume, shingoni huvalia tai. Watoto wa shule Nairobi huongea Kiswahili, Kiingereza na Sheng, ambayo ni "lahja" yao waliyoibuni. "Lahja" hii ni mchanganyiko wa Kiswahili, kiingereza na msamiati mchache wa lugha nyingine za wakenya zisemwazo jijini Nairobi na vitongoji vyake.

Kwa jumla, watu wote wa Nairobi hutembea kasi sana. Hawana wakati wa kutembea pole pole na kuangazaangaza huku na huko. Iwapo weweni mgenijijini, ukizubaa utapigwa kumbo na waendelee na hamsini zao kama vile hapakutokea jambo. Hili linapojiri, usidhani limefanywa rnakusudi. La hasha. Ni vile tu kwamba Wanairobi hawana muda wa kupoteza.

Maswali

(a) Kwa nini-majumba ya jiji la Nairobi yana majina au lakabu za kiingereza? (alama 2)

(b) (i) Baadhi ya maajabu ya Nairobi ni barabara safi, msongamano wa magari na majumba rnarefu. Ongezea maajabu mengine manne. (alama 4)

(ii) Watu wa Nairobi wanajipenda kweli kweli. Fafanua (alama 4)

c) (i) Je, undhani watu wa Nairobi kweli hukanyagana? Eleza ni kwa nini msimulizi ametoa maelezo hayo. (alama 2)

(ii) Unafikiri ni kwa nini hasa wanake wa Nairobi wanaonekana nadhifu? (alama 3)

(d) Kwa nini "lahja" limewekwa alama za mtajo? (alama 1)

(e) Eleza maana ya maneno na tamathali zausemi zifuatazo (alama

4)

(i) Nadhari

(ii) linaloafiki

(iii) kikwaruzamawingu.

(iv) waendeleenahamsinizao.

A12

Soma makala yafuatayo kisa ujibu masawali:

Ulimwengu unapaswa kuzuka na mbinu za kulitadarukia tatizo la umaskini ambao unakwamiza juhudi za maendeleo. Umaskini unaoyakabili mataifa yanayoendelea unayatosa kwenye dhiki kubwa huku mataifa ya kimagharibi ya kipiga hatua kubwa kimaendeleo. Ufa uliopo baina ya mataifa yanayoendelea na yale yaliyoendelea kama vile Marekani, nchi za Ulaya na Ujapani unapanuka kila uchao.

Vyanzo vya umaskini huu ni anuwai mathalan, ufisadi, uongozi mbaya, turathi za kikoloni, uchumi kuegemezwa kwenye kilimo kinachotegemea mvua isiyitabirika, idadi ya watu inayoipuka uwezo wa uchumi wa taifa linalohusika na ukosefu wa nyenzo na amali za kuwakwamua raia kutoka lindi la umaskini. Ukosefu wa elimu na nafasi adimu za ajirahuchangiapia katika tatizo hili.

Jamii ya ulimwengu inapaswa kuelewa kuwa umaskini unaoathiri nchi Fulani una athari pana sana. Uvunjifu unaotokana na umaskini unaweza kuwa mboji ambako matendo mabaya huchipuka. Raia maskini huweza kushawishiwa haraka kujitosa kwenye matendo ya kihalifu ili kujinasua kutoka dhiki ile. Hii inaweza kuwa mbegu ya kuatika maovu kama ugaidi na uhalifu wa kila aina.

Mataifa ya magharibi yanapaswa kuyaburai madeni mataifa yanayoendelea kama njia mojawapo ya kupambana na umaskini. Asilimia kubwa ya pato la kitaifa katika mataifa mengi hutumika kuyalipia madeni hayo. Katika hali hii inakuwa muhali kwa mataifa hayo kujikwamua kutokana na pingu za umaskini. Njia nyingine ni kustahabu kutoa ruzuku za kimaendeleo badalayamikopo kwa nchi zinazoendelea.

Kwa upande wake, mataifa yanayoendelea yanapaswa kuibuka na mikakati bora ya kupambana na umaskini. Ni muhimu pawepo na sera zinazotambua ukweli kuwa asilimia kubwa ya raia wa mataifa hayo ni maskini. Pana dharura ya kuzalisha nafasi za ajira, kupanua viwanda hususan vinavyohusiana na zaraa ambayo ni tegemeo kuu la mataifa mengi, kuendeleza elimu na kuimarisha miundo msingi. Ipo haja pia ya mataifa haya kuhakikisha kuwa mfumo wa soko huru unaoutawala ulimwengu sasa hauishii kuwa chanzo cha kufa kwa viwanda asilia na kuendeleza umaskini zaidi. Kwa ufupi, maamuzi yote ya sera za kiuchumi lazima yauzingatie uhalisi wa maisha ya raia wa mataifa hayo.

Maswali

a) Kwa nini umaskini umetamlaki katika mataifa yanayoendelea? (alama 4)

b) Madeni yana athari gani kwa mataifa yanayoendelea? (alama 2)

c) Ni mapendekeo yapi ambayo mwandishi anatoa kwa mataifa machanga kuhusu utatuzi wa tatizo la umaskini (alama 4)

d) Mfumo wa soko huru una mathara gani kwa mataifa machanga? (alama 2)

e) Ukirejelea kifungu, eleza maana ya: (alama 3)

- i) Kulitadarukia
- ii) Kuatika
- iii) Kuyaburai madeni

A13

Soma kifungu kifuatcho kisha ujibu maswali.

Takwimu ambazo zimetolewa na shirika la kazi la kimataifa (ILO) zinaonyesha kuwa ulanguzi wa watoto umetangaa hususan katika mataifa yanayoendelea. Ipo tumbi ya sababu za kuelezea kwa nini biashara hii imeshamiri.

Athari mojawapo ya utandawazi ni kuunda mtandao mpana ulimwenguni. Mtamdao huo unaweza kutumiwa kwa njia chanya au njia hasi. Njia chanya ni zile zinazokiliwa kuwafaidi wanajamii kwa kuendeleza ubinadamu na kuboresha hali ya maisha kiuchumi, kisiasa na kitamaduni. Maarifa yanayosambazwa huweza kuwa chachu ya kuumua ari ya maendeleo, elimu na mafanikio katika mataifa mengi ulirnwenguni. Njia hasi ni zile ambazo maarubu yake ni kuwanufaisha wachache huku zikiwahasiri wengi.

Kuwepo kwa mtandao kunawapa wenye nia tule kama usafirishaji na ulanguzi wa watoto fursa ya kuzitosheleza hawaa zao. Wanaoshiriki katika biashara hii huongozwa na pashau ya utajiri. Hawachelei kuwalangua watoto wanaochimbukia mataifa ya kimaskini huko ughaibuni wanakozongomezwa kwenye madanguro kufanyishwa kazi za sulubu na za kitopasi na kuishi maisha duni.

Asilimia kubwa ya watoto hurubuniwa kwa ahadi ghushi za kujiendeleza kimasomo. Wengine huuzwa kutokana na msaada wa jamaa zao wanaotovukwa na utu na kuwa mawakala katika amali hii ya kusikitisha. Biashara hii huweza kusahilishwa kwa kuwepo kwa mfumo fisadi wa kisheria, msambaratiko wa muundo wa jamaa na ubinafsi wa kijamii.

Ipo haja kubwa ya ushirikiano wa mataifa alkulihali kuikomesha biashara hii haramu. Jamii ya ulimwengu isipofanya hivi, itakuwa imekitia kizazi kitanzi na kuitumbukiza kesho yake kwenye matatizo kathiri. "

Maswali

a) Ni kwajinsi gani utandawazi umechangia katika biashara ya ulanguzi wa watoto? (alama 2)

b) Mwandishi wa kifungu anapendekeza hatua zipi kusuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto?

c) Elezajinsi watoto wanaolanguliwa wanavyoishi huko ughaibuni. (alama 3)

d) Kulingana na muktadha, kifungu "chachu ya kuumua ari ya maendeleo" kina maana gani? (alama 2)

e) Jamii isiyosuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto itakuwa na hatima gani? (alama 3)

f) Eleza maana ya

i) maarubu

ii) pashau

(alama 2)

A14

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Kuna aina kuu za hisia zinazotawala na kuongoza maisha ya mwanadamu: kuona,kusikia, kugusa, kuonja na kunusa. Ni vigumu kusema ni hisia gani muhimu kuzidi nyingine ingawa ni dhahiri athari kubwa humuangukia mahuluku asiyeweza kuona. Inasemekana kuwa mishipa ya fahamu inayounga ubongo na viwambo vya masikio. Na katika maisha na nyendo za kila siku kuona hupewa uzito mkubwa **mighairi ya kusikia**. Pengine bad sio ajabu, kama itakavyobainika punde baadaye, kuwa kazi nyingi za fasihi andishi zimeelemea mno katika hisia hii kana kwamba zile nyingine kuu hazipo kabisa. Hakika hili ni kosa. Maana kusikia, kugusa, kuonja na kunusa nako ndiko humkamilisha mwanadamu aweze kuyafaidi maisha yake. Na hata mbele ya sheria, ushahidi huweza kutolewa mintaarafu ya kusikia, kugusa kuonja na kunusa alimradi shahidi awe amesikia,kugusa, kuonja, au kunusa mwenyewe. Ushahidi wa kuambiwa haukubaliwi.

Kwa hiyyo basi kazi ya sanaa ambayo itazituma fikira za msomaji zihisi kuona, kusikj a, kuonj a, kugusa, na kunusa matendio na mazingira yanayosimuliwa humpeleka msomaj i huyo katika rnipaka na nyanj a za j uu za ufahamu na furaha.

Kila hisia ina umuhimu wake kutokana na mazingira ya tukio linalohusika au kusimuliwa. Maana kazi zote za sanaa hutokana na matendo na rnaisha ya watu ambao katika matukio, visa na mazingira yao hutumia hisia zao zote tano ama kwa pamoja au kwa nyakati mbalimbali. Ili basi msomaji aweze kupata mandhari kamili, na hata yeye mwenyewe ashiriki katika matukio yenyewe kwa kuchukia, kuonea huruma, n.k., muhimu, kabla ya yote, apate hisia zote hizo tano. Kazi ya sanaa inayojihusisha na hisia mojatu au mbili huwa **muflisi kisanii** kwa vile inashindwa kuwasilisha mandhari za hali

ha|lisi kwa msomaji. Je, mara ngapi nyoyo zetu husononeka au kuripukwa kwa rnaya kwa sababu ya sauti ndogo tu ya ndege aliaye pekee nyikani, au nyimbo ya zamani? Sauti ya ndege huweza kuleta majonzi ya miaka mingi mno ya utotoni wakati ambapo mtu alifiwa na *mzazi*, ndugu, j amaa, au sahibu wake. Kadhalika nyimbo ya kale huweza kuchimbua ashiki ya zamani baina ya wapenzi, au kutonesha **jeraha la masaibu** na madhila yaliyopita. Na wala sio nyimbo na sauti ya ndege tu, pengine hata harufii ya maua huwa na nguvu za kumbukumbu kubwa mno.

Licha ya yote hayo, iriatumizi ya hisia nyingi yanazidia kujenga mandhari kamili ya tukio katika akili ya msomaji. Mathalan badala ya kuelezwa tu kuwa paliandaliwa chakula kizuri, msomaji anaelezwa vitu ambavyo vimeandaliwa pamoja na harufu yake. Au badala ya kuambiwa mtu fulani alikuwa na wajihi wa kutisha, huelezwa na kuelewa vyema zaidi kwa kuainishia jinsi pua, macho, rangi, nywele, mdomo na meno ya mtu huyo yalivyo. Na hivyo hivyo kwa mifano mingine kadha wa kadha kama vile hasira na ucheshi. Kutokana na maelezo ya kutosha ya hisia msomaji huweza **kuinuashiki janabi**, au akadondokwa na ute kutamani chakula ambacho hakipo mbele yake.

Na sio hivyo tu. Hisia zinazotumiwa huweza kumfanya msomaji atafakari zaidi. Ataweza kufikia uamuzi kuhusu picha zinazochorwa kutokana na hisia mbalimbali na wala sio kauli za mkatomkato za mwandishi kama ilivyogusiwa hapo juu. Kauli za mkatomkato sio tu hudumaza sanaa, bali pia hudhalilisha hata akili ya msomaji: kwani **umbuji** wa mwandishi ni pamoja na kufanya matendo na mazingira anayoyasimulia yawasilishe na kuwakilisha fikira za wahusika wake na hata zake mwenyewe.

Hivyo ni dhahiri kuwa hisia humsaidia msomaj i kuzama katika matendo na kuelewa fikra za mwandishi mwenyewe, asilinamakazi yake, kuwadadisinakuwaelewa wahusika wenyewe,n.k.

Maswali

a) Taja na ueleze uwanja ambao hutilia mkazo hisia zote

(alama3)

b) Kwa mujibu wa kifungu hiki,ni nini matokeo ya kusisitiza hisia ya kuona katika fasihi andishi?

(alama2)

c) i) Mwandishi ana maonigani kuhusu kazi nzuriya sanaa. (alamal)

ii) Maoni hayo yana umuhimu gani? (alama4)

d) Eleza maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika kifungu ulichosoma

i) muflisi kisanii...

ii) jereha la masaibu...

iii) kumuashiki janabi..

iv) umbuji... (alama 4)

MAJIBU

UFAHAMU

A1

A Lazima maisha yabadilike kwa kutegemea wakati na mwingilino wa tamaduni

(alama2)

B Kwa kuzingatia utamaduni wa wahenga wao ambamo wazazi wao ndimo walimokulia

C uaminifu, heshima kwa wakuu, bidii ushirikiano, ukarimu, unyenyekevu, hadhi katika kila Jambo utiifu na kujitegemea (1/2 x 8 = alama 4)

D Mambo hay a yanawapotosha wakaona kuwa y ale y a zamani hayana mafao na kuwa yale

maendeleo ya siku hizi kama video, filamu, vitabu elimu nk ndiyo pekee yafaayo kuzingatiwa na

kufiiatwa

ataj e juu ya maisha ya zamani

maisha yaleo (siku hizi) (alama 4)

E Walimu, majirani, wanasiasa, wahubiri

F Wanapaswa kuchagua y ale mazuri kutoka kwa utamaduni wa kiafrika na pia kutoka kwa usasa wayaiuate (alama2)

G (i) Maovu, Maasi (ii) Tulivu, makini (alama2)

H - Usiache mbachao kwa mswala upitao

-Mwaehamilanimtumwa (alama1)

A2

a) Mambo manne ambayo ni imani potovu (alama 4)

1. Kunambngunaardhitubasi
2. Duniaipokatikatiyamaumbileyote
3. Dunianitambarare
4. Juu ya ardhi nimbinguiliyojavimulimulividogoviitwavyonyota
5. Baina ya vimulimuli vipo viwili vitwavyo mwezi najua
6. Mwezi najua nividogokuliko ardhi
7. Mwezi ni nyota

b) Maana ya ukweli wa mambo umejigenga kando"ni kwamba (alama 2)

Sikweli

au

Ukweli unatofautana na imani hii au Ni kinyume na imani hii

au

Ukweli ni mbali na imani hii

c) Sifa zozote NNE za maumbile ya anga (alama 4)

1. Inarangi ya samawati
2. Ninusumvtfingo
3. Nikubwasana
4. Inazidi kupanuka
5. Ndanimnagalaksinyingiajabukilaucho.

6. Ndaniyagalaksimnanyotanyingiajabii

7. Nyota ni kubwa sana

8. Mna sayari tisa zinazolizunguka jua.

d) Tajavituviwilivipatikanavyokatikagalaksi (alama2)

Sayari nanyotaau

Mieziau sayari najuaaunajuaau

Mirihi5mshitara,zaibakin.knajua

e). Sayari mbili ambazo ni kubwa kulikord hi ni: (alama 2}

Mshitara, zohali, utaridi, sumbla

Zohali ni sawa na saraten au zaratani

f) Nyota siovijitaa vidogokwasababu (alama 10)

- Jua na nyota kubwa sana au

-JuauindogolikilinganislTwananyota/ingineaunyotamkubwaajabu

g) Nuru mbili zilizo angani ni (alama 1)

Nuru ya jua au nyota iliyo asilia na nuni ya sayari au miezi kutokana na mmererrteto wa jua

h) i) Neno lenye mana sawa na "anga" au "upeo" ni; (alama 1)

- Bwakaau
- Mbingu

(ii) Neno moja lililoko na piaana sawa na paa ni; (alama 1)

TOSI

i) Mambo ni sawa na ardhi au huenda magalaksi mengine yakawa na maajabu kama haya

A3

1. a) Gesihatarikutokaviwandani ,

Moshi kutoka vi wandani

Utupaji ovyo ovyo wa takataka . (alama 3)

b) Miti ikishakatwa mizizj iliyoshikilfa udongo haiko tena hivyo kukinyesha maji yanateremka ovyo ovyo

- Majiyabahariyakipitajotoinapanukanakufurikayenyewe

Majiyakipatajotomvukeunakuwamwinginamawingumazitoya ghafla.

- Mitiikikatwajotolinaletamajangwa

- Sehemuzenye barafo buyeyukana haya maji huletamafiirikomitoninabaharini

(alama 3)

c) OngezekoJawatuduniani

Amechaftiamazingirayake (alama 3)

d) - Kugundua kuwa mwezi ni hakuna hewa ama mvua.

- Kuwa sayari nyingine ml. Mirihi zina mvua iakini ni nyingi zaidi

Kuwa sayari nymginezhiajotozaidinanyinginezina baridi zaidi

(alama 3)

e) - Hakunahewahukoambayowachimbajiwangevutawakichimba Ni ghali sana kupeleka watu na mitambo na nyingine zina baridi zaidi.

(alama3)

f) Mauti kwa kuj aribu kuunda kiunde cha zebaki na pia kutumia viunde vya elektroniki aukompyuta

(alama3)

g) - Mashavu - viungovyasamakivyakuvutiahewa.

Madungu - makaoyanayoeleaangani/viotavyandege Asihasirike - asidhurike / asipate madhara Kiunde kitu kilicho undwa na binadamu

(alama4)

A4

a) Kutumbisha:

Sayansiyakutumbisha

Sayansimpya

Sayansi ya kutumbisha na matokeo yake ?

Sayansi ya'Cloning'

Tamaa ya kutumbisha

Ajabu katika uzalishaj i Uzalishajimpya

(yoyote 1 x 2)

b) Njaa

Upungufu wa ardhi

Kupigania mashamba (zotembili2x 1)

c) gali wanafanyiwa utafiti

Hawajui ni madhara gani yanayoweza kuletwa nao / kivao

Hawanauhakikakamawanawezakuishinjeyamaabara.

SheriahaiwaruhusuwanasayansikuwaLoanje (yoyote 1 x 3 = 3)

d) Jinisi binadamu anavyoendelea kufanya utafiti ili ajiondolee unyama ndivyo anavyojijuta katika maafa au utafiti ukikithiri utaleta maafa.

'Akijieleza sawasawa (alama 2)

'Aliyeshughulikia upande moja (alama 1)

e) - Aliyetumbishwa aweza kuwa mweledi zaidi ya binadamu wa kawaida na kuwatatiza.

Aliyetumbishwa aweza kuwa na uwezo mdogo wa kiakili na hivyo mzigo kwa wale wa i kawaida.

Ubinadamuutadunishwa

Nidhambiaukumdharaumuumbawetu.

Nikuharibumsingiwajamii.

f) Matumizimabayayaujuziule

Mweledi atatumbisha watu wasiowa kawaida.

Mweledi aweza kuangamiza ulim wengu huunakuutawalaulimwengumpyawote.

Kutakuwa na msongamano wa watu duniani.

- Ukosefu wa huduma muhimu kwa jamii yoyote (1 x 4 = 4)

g) - Watoto hao wanaweza kuwa weledi zaidi. Wanaweza kuwa na uwezo mdogo kiakili. Wengi wao watakuwa mayatima.

Watarithi kasoro za mwili au magonj wa yasiyo na tiba au yanayo ambukiza na kuangajniza binadamuwakawaida.Kuwepo kwa uhuru wa kutumbi sha mayai ya wafu 'zozote 2x2 = 4) .

A5

a) Mahalipamwanamkenijikoni.

Kaziyakenikuitumikiajamii (1x2 = 2)

b) Aiiafanyishwakazinyingi (1x2 = 2)

c) Afanyalomwanammemwanamkepiahulifanya (alama2)

d) Ndoa

Kiasili	**Kisasa**
Ndoa ya lazima	- Ndoa si lazima
Alazimika kumzalia mume watoto	- Anazaa watoto kwahiari
Alitumishwa	- Ana uhuru wa kufanya atakalo
Alifanyakaziyajikoni	- Si lazima aende jikoni
Aliamuliwakwakilajambo	- Anajiamulia mwenyewe
Alimtegemea mume	- Anajitegemea/hujikimu
Alinyamaza alipoteswa	- Hujitetea akiteswa/hupiganiahaki,

Elimu

Hakuenda shuleni	- Anafendashuleni
Alikuwa na elimu ya kiasili	- Hana elimu ya kiasi

(1x2 = 2)

e) Hapendezwi naye. Ni mkaidi, mshindani, mzushi

f) - Mahalipakenijikoni

- Akiteswaalipaswakunyamaza/kufyataulimi.

- Lazima aolewe amzalie mume watoto. Hapaswi kupelekwashuleni.

- Anapaswakufenyiwauamuzi.

- Hapaswi kujitetea.

- Anakazimaalum (1x4 = 4)

g) - Akifyata ulimi	- Akanyamaza
- Ukatani	-Umaskini in)
- Taasubi za kiume	- Fikra/wazo la kibaguzi/uchoyo
	- Mwanaume kujiona bora kuliko mke
- Audii	- Maisha/kudumu/milele/daima/alfulela

A6

1. **a)**

Mashambani	**Mjini**
- Hutegemea kilimo	- hutegemea viwanda
- Wanawake hawajui haki zao/hawazipiganii	- wanawake wanajua haki zao.
- Hawana maendeleo / waishi kama babu zao	- waishi kisasa
- Hawapendi mabadiliko	
- Hawana tekinolojia	

b) **Uhusiano**

-Mungu ndiye mwenye uwezo mkubwa/ndiye aliyeviumba viumbe.

- Viumbe ni wategemezi / hafifti / hawana uwezo / wanyonge

Hisia

- Viumbe humtegemea Mungu kiasi kuwa bila yeye wataangamia.

- Hisiayahuruma.

c) Wanawakenawatoto hawana haki / ni watumwa.

d)

-Tarakilishi	-kuwasiliana
- Mangala	- kuonaviumbevidogo
- Nagala	- kuonasayariyathureazilizokombali
- Runinga	- kusikilizanakuona
- Simu	- kuwasiliana
- Ghala	- kuhifadhiavitu
- Magari	- usafirishaji
- Viwanda	- Uundajiwabidhaa

- Majumba - makaazi / biashara

e) - Waweza kuwasiliana ulimwenguni kote kwa kutumia tekinolojia ya kisasa

(vifaa vilivyotajwa katika (d)

- Kuonanakusikia kote ulimwenguni.

f) i) Mahali/nafasi/hadhi/wajibu/jukumuzao katika jamii.

ii) Wameendelea kielimu /sayansi /tekinolojia/ kimawasiliano /kiufundi

A7

a) i) Mwanaume

Alikuwana uwezo wakuamua kuamua

Alistahili elimu ya juu

Nimrithi

Nikiongozi

Ni mwenye akili bora

Alidhaminiwa kuliko mwanamke

Nimshauri

ii) Mwanamke

Hatoiuamuzi

Hastahili kupata elimu ya juu

Hastahili kurithi mail, ufalme

Si kiongozi

Wakuolewa

Ni chombo cha kutamanika

Ni ngazi ya kujinufaisha

Ana akili dhaifu ana/akili duni

b) i) Kwa nini mfalme aliwauliza wakwasi kwanza tafsiri ya kitendawili?

(alamal)

Waliaminika au walidhaminiwa kuwa wenye ujuzi na maarifa.

Waliheshimiwa/nasaba bora/ukoo mzuri

Walikuwa washauri wakuu wa mfalme.

Alitarajia mmoja wao amuoe bintiye

(Hoja yoyote iliyokamilika.)

ii) Kwa nini mfalme alishangazwa na jawabu la binti yake? (alama 2)

Mfalme alitarajiadhamaniyatibaiwekubwa

Kishaufunikitududuni.

c) "Akili ni nywele, kila mtu ana zake." Dhihirisha jinsi methali hii inavyobainika katika hadithi hii. (alama 4)

1. Mwanakishwira ana akili bora kuliko mfalme /wakwasi
2. Mchungaji alikuwanaakili nyingi kuliko mfalme.
3. Mwanakishwira na mchungaji walikuwa na akili nyingi kuliko wakwasi na mfalme.

(Lazimapande zote mbili zilinganishwe wenye maarifa kilaupdnde.)

d) Ni nini maoni yako kuhusu mwanaume aliyemwoa Mwanakiswhira na kwa nini alikubali kuolewa na huyo. (alama 3)

1. Mwanamume hana taasubi ya kiume.
2. Mchungaji ana akili sawana Mwanakishwira.
3. Mchungajindiyealitoatibayaugonjwawake.
4. Mmoja alifumba fumbo (Mwanakishwira) na mwingine akafombua (mchungaji).

(Hoja yoyote moja.) (alama 3)

e) i) Licha ya kuwa / bali na / zaidi ya kuwa / juu ya hayo / vile vile / pia / isitoshe / aidha /kuongeza.

ii) Akilalamika/akifuya/akihuzunika/akisononeka/ akiwa na uchungu uliopita kiasi

iii) Uzuriusiokifani/waajabu/mwingisana.

iv) Ukamshauri / akampa mawaidha / akamwosia / akamwangazia / akamwai nbia / akamwarifu.

A8

1. a) Kutokana na busara yake / urazini / hekima / uwezo wake / maarifa yake ya kuweza kuyatawala mazingira. Binadamu anasababisha hasara / anahatarisha maisha ya viumbe vyote / anaharibu mazingira akisingizia maendeleo.

(AJkiegemea upande wa maarifa akose kutaj a matendo ya uharibifu mpe alama 2) (Akiegemeapande zote mbili mpe alama 4)

b) Binadamu hujaribu kujiimarisha kimaisha kwa kukata miti kutengeneza bidhaa viwandani nahivyo kusababisha ukosefo wa mvua? kuwepo kwa jangwa, ukatji wa miti uchafuzi wa maji, uchafuzi wahewa, maji yakitiririka kwa mito yanaleta madharambalimbali

(alama4)

c) - Itaangamiza maisha ya viumbe vyote

- Miale ya jua yenye surnu itatuflkia moja kwa moja na kutowesha uhai wa viumbe vyote.

- Miale ya jua itaangamiza/itatowesha uhai/kusababisha maafa / kuhatarisha uhai (Wazolakutoauhailijitokeze) (alama2)

d) - Kusababisha ukosefuwamvua/uhabawamvua.

- Maafayamimeaauviumbepamojanamaradhi.

- Uhai utatoweka duniani.

- Kuwadhuruviumbe wamajini

- Madhara kwa mimea na binadamu kupitia kwa ulaji wa vyakula

- Kiangazi/kukaukakwamimeanavisimavyamaji

- Uharibifu wa utandu (ozoni) (alama 5)

e) - Sisiwenyewekuchukuajukumulakusafishamazingirayetu.

- Kuwafunzawatotokuhifadhimazingirayaonakuyawekasafi.

- Kutahadharisha umma wa ulimwengu dhidi ya uharibifu wa mazingiranamaliasili.

- Kuzuiautirmkajiwamajimachafli/yasiingiebaharinînanaitom

- Kuzuiahewayenyesumukutokaviwandaninakuzuiakusambaakwagesi.

- Kusafisha maj i yaendayo mitoni .

- Kujengaviwandambalinamakaoyawanadamu. (alama2)

f) Mtoto hufuata maagizo (tabia na mwenendo) wa mamaye/mtoto hufuata tabia ya mamaye.

(alamal)

A9

a) i) Neno hili limeundwa kutokana na maneno matatu ambayo ni utamaduni , tanda na ardhi (utamaduni uliyobobea katika ardhi nzima).

ii) Kutanda - kuenea, kutapakaa, kusambaa, zagaa, choga. i) -

b) i) Walizuru kote duniani.

- Kufanya kazi kote duniani
- Wanauwezo wa kuwasiliana na wenzao kote ulimwenguni.
- Kupokea habari kupitia mashirika matandaridhi.

ii) Hutangaza habari zaulimwengu/kimataifa.

Ninjiayakujitambulishakamawatandaridhi. Ni njia za kuendeshea maisha yao kwa sababu ni mashirika matandaridhi ya habari.

c) i) Utandaridhiumeletauwianomwem

Umeendeleza zaidi ustaarabu wa waja wote.

ii) Umechangia pakubwa katika maangamizi ya tamaduni ya kimsingi.

- yameangamiza kwa lugha za tamaduni hizo.
- kutoroka kwa utu miongoni mwa wanadamu wote.
- umechangia kwa uhasama miongoni mwa walimwengu.

d) Chungu nzima

e) i) amara-ishitighala/mbinu/shughuli/nguzo

ii) mlahaka-uhusianoAiwiano/uelewano .

iii) Wakereketwa - wafuasi sugu/ wakagidhina/watetezi/wenye imani kali

A10.

a) kutomchapa/kubembeleza/kumdekeza mtoto anaokosea/anapokiuka uadilifu unamharibu/ unamzorotesha tabia zake/unamfanyamtundu.

b) Mtazamo wa zamani ambapo ulichukuliwa kuwa watoto na hata wanawake hawana akili lakini ukweli i kwamba watu wana akili sawa wote wanafanana/wanaume na wanawake. Ni utata unaoletwa na misimampmiwilitofautiusasanaukale. *(Lazimaugusieusasanaukale).*

c) Kama ambavyo mmea hudhoofu usipotuuzwa ndivyo ambavyo mt^^ fl dpopewa malezi mazuri atazorota kitabia.

d) Wanaume kuwadharau watoto na wanawake kwamba wana akili pungufu ni iraikosa.

- Akihusisha wacnawake, watoto na taarifa
- Silazimaatajewanaume ,
- Binadamu yoyote huzaliwa na akili zake; hivyo basi si haki kudharauliana kwa msingi wa kiakili.
- Binadamu yoyote huzaliwa na akili zake.

e) Kumwadhibu mtoto kwa kumhini au kumnyima haki zake ni kufanya akili yake isikomee kikamilifu. Kuadhibunakurudi napia kumnyima haki zake - kuonea/kuhini.

f) i) Kushindilia/kulifanya lieleweke/kulisukumiza/kuHlazimisha

ii) Kujiaminisha/kujidai/ kujiepusha/ kujifanya/ kugangaza/ kukwepa/ kujiberegeza/ kujibambanya/kujitia

A11

a) Kutokananaurefunapiamaumboyake. -

b) i) -mavazi

- idadi ya watu

- uendeshaji magari wa wanawake

-utembeaji kasiwa watu wa Nairobi

ii) - Kwa sababu wanavalia nadhifu sana.

- Kwa sababu wanazungumza Kiswahili na kiingereza

-Kwa sababu wanaendeshamagari.

- Wanaume huendesha magari na kuyaegesha karibu na ofisi zao kisha hutembea kwa madaha kuingiaofisinifimguozikining

- Watu hutembea kwa kasi bila kutangamana kwa nafsi.

c) i) Msimulizi ametoa maelezo hayo iii kuonyesha msomaj i kuwa mj i wa Nairobi una watu wengi sana ingawa sio kiasi cha kukanyagana.

ii) Kwa sababu wanafanya kazi katika maofisi ya serikali au ya watu binafsi. Pia wengine hufanya biashara ya kucheza ngono kwa malipo. Kwa hivyo ndio maana wanakuwa nadhifu iliwapatewateja.

d) Kuonyesha kuwa linauzito katika lughaambapoimeombamisiamiti katika lughazingine.

e) i) mawazo/dhana

ii) linalolingana

iii) kitu kinachoguza mawingu

iv) waendeleenashughuli/ishtighalazao

A12

a) i) Ufisadi, ii)uongozi mbaya, iii)turathi za kikoloni

ii) Uchumi unaoegemezwa kwenye kilimo

iii) Idadi ya watu inayopiku uwezo wa uchumi.

iv) Ukosefu wa mali kukwamua raia kutoka lindi la uimaskini

v) Ukosefu wa elimu na nafsi za j ira

vi) Madeni ya kigeni.

b) i) kudidimiza maendeleo

ii) umaskini-kuzidisha

iii) Husababishauhalifu

c) i) Kuwa na sera bora zinazotambua raia wengi wa mataifa hayo ni maskini.

ii) Kuzalisha nafasi za ajira (kazi).

iii) Kupanua viwanda hasa vinavyohusia na kilimo.

iv) Kuendeleza elimu

v) Kuimarishamiundo msingi

vi) Kuchunga mfumo wa soko huru kuwa viwanda asilia huzidisha umaskini

d) i) Kuua Viwanda asilia

ii) Kuendeleza umaskini

e) i) Kupambananalokuliangamiza, kulikabili nalo / kulitatua, kulishughulikia, kusababisha.

ii) Kuzuia, Kupanda, Kukuza, kuanzisha, kuolesha.

iii) Kuondolea, kusamehe, kuyafeleti, kubihi.

A13

a) - Mtandao mpana kote ulimwenguni umewafany a wenye nia mbay a (nia tule) kuwalangua watoto kwaurahisi

- Huwapa wenye nia tule kana usafirishaj i na ulanguzi wa watoto fiirsa ya kuzitosheleza hawaa zao. (alamal)

b) -Ushirikianowamataifakuikomeshabiasharahiiharamu.

- Jamaakukomakuuzwakwa watoto kutokananamsaada.

-Kukomakwa mfumofisadiwakisheria. Kukoma kwa msabaratiko wa muundo wa jamaa naubinafsi wa kijamii

c) - Huzongomezwakwenyemadanguro.

- Kufanyizwa kazi za sulubu na za kitopasi

- Huishi maisha duni

d) Kichocheo / chanzo / kisababishi / dhana ya chachu / kiini / kizundushi cha kuhamasisha maendeleo

e) -KukitiakizazikizimakitanzinalmkiUambukizakwenyematatizokathiri

-Hawatakuwanakizazichapakazichausoni.

- Watoto wengiwatazongomezeakatikamadanguro.

- Watoto wengi watafanyizeakazi za sulubu nakitopas.

- Watoto wengiwataishimaishaduni.

- Itakuwa na matatizo mengi siku za usoni.

-Nikuwakizazikitatiwakitanzikatikaishifighalazake.

f) -Sababu/madhumuni/kusudi/nia/azma/lengo

- Tamaa / shauku / tamaa / uchu / kiu / hamu .

A14

a) -Uwanjawasheria

- Ushahidi huweza kutolewa mintarafu ya kuona, kusikia, kugusa, kunusa?kuonj

a. au ushahidi unaweza kutolewa mintarafu yahisiazote.

b) Hushidwakumpelekamsomajiawempakananyanyazajuuzaufahamunafu

AtasWndwakiiwasiiishamandhari

HusWndwakumkamilishabinadamuawezekuyrfaidi

Msom^ihatawezakushirikimatuk

Hakuna mfulisi kisanii. Hushindwakuwasilishamandharihalisikwamsomaji

Hisi zisipotumia humfanyamsomaji asitafakari zaidi

Hftflumaza sanaa

Hudhalisha akili ya msomaji

Msomaj i hataweza kuzama na kuelewa fikra za mwandishi

Msomaji hataweza kufikia uamuzi kuhusu picha zinzochorwa

lolotel x2(alama2)

c) i)

- Ni ile ambayo mahusisha hisia zote tano

ii)

- Humkamilisha binadamu kufaidi maisha yakc.

- Humpeleka binadamu katika nyanja ya juu ya fahamu yake.

- Humpatiamandharikamiliyauhalisia.

- Humwezesha msomaji kufikia uamuzi wa picha zinazochorwa.

- Humwezesha msomaji kuzama katika matendo na kuelewa fikra za mwandishi.

- Kukuza wasomaji kisanii.

- Haitamflisi msomaji kisanii.

-Haitadumaza msomaji

d) (i) muflisi kisanii - upungufu wa usanii/isiyojitosheleza /yenye kasoro/dosari/dhaifu, hafifu duni,chapwa

(ii) jerehalamasaibu-shida/matatizo/machungu, taabu

(ii) Kumuashiki janabi- kumfenya ampende/kufanya avutiwe/kumpenda, kumteka akili

kimihamasisha,fanyatamani‚tamanishaAiahamu/shauku

(iv)umbuji-uttinzi/uflmdi/usardi/uimdaj

(alama4)

SEHEMUYAPILI

(UFUPiSHO)

B1

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ili kupiga vita propaganda za wakoloni mamboleo katika vyuo vikuu vyetu, inafaa kutumia Kiswahili kufundisha masomo yote. Jambo hili ni la lazima na linawezakana kabisa, ingawa lina matatizo yake. Jambo linalotakiwa kufanywa ni kuchukua wananchi wenye elimu ya juu wakatafsiri fikra za wazalendo katika Kiswahili. Kwa njia hiyo, lugha ya wanachuo itakua ndiyo lugha ile ile ya umma.

Ni jambo la kuepukwakakuwana lugha mbili ambazo zinasaidiakuwatenganaumma. Wasomi wetu watakuwa wamekaribia umma kwa kutumia lugha iliyozoelekea na umma wenyewe. Jambo linalotutinga ni hili: mara nyingi wasomi wengine waliozoea kutakalamu lugha ya kiingereza wanapojaribu kuwaeleza watu wengine jambo la kielimu au kitaaluma, hushindwa kabisa. Wao huchanganya sana maneno ya Kiingereza na Kiswahili hata kufikia kiasi ambacho mtu wa kawaida haelewi chochote.

Kwa kuwa wakoloni mamboleo wameelewa kwamba lugha ni kioo cha kiichuj ia utamaduni, iniaka ya hivi karibuni wamejifunza kwa dhati kuliko wakati mwingine kupigania ufundishaji wa lugha zao, hususan, kifaransa na Kiingereza. Wakati huo wao wanatoa porojo kuwa lugha ya Kiswahili haifai na kwamba ni lugha ya watumwa. Kwa mfano, utaona katika maandishi mengi kila wanapoorodesha lugha kuu za dunia. Kiswahili hakionyeshwi katikahizo.

Badala yake wanaki weka kwenye kiwango sawa na kiganda, Kikuyu, Kinyamwezi na lugha kadha wa kadha za kikabila. Hiyo na harakati kubwa ya

kudanganya umma na kukivua Kiswahili hadhi yake ilhali lugha hii inatumiwa na zaidi ya watu milioni mia moja wanaosambaa katika sehemu mbalirnbali za ulimwengu. Kwa kutumia hila hii, wao wanawasadikisha watu wengi watu wengi ili wachukulie Kiswahili kama lugha nyingine ya kikabi la. Ndiposa hawa wakoloni mambo leo wanawashawishi baadhi ya watumiaji wa Kiswahili wastawishe lugha za makabila mbalimbali na kuonyesha kwamba umaarufu wa lugha hizo ni sawa na wa Kiswahili. Hayo bila shaka ni mawazo. Ukweli uliopo ni kwamba mawazo kama haya yaweza kuendeleza ukabila. Hata hi wo sharti tueleweke kwamba kusema hivyo si kudhalilisha umuhimu wa kukuza lugha za kikabila. Tusemacho ni kuwa ukuzaji wa lugha hizo ungekuwa na kusudi moj a kuu ambalo ni kustawisha Kiswahili kufikia ngazi za kimataif a

Swali ambalo ni muhimu kujiuliza ni hili: wakoloni - mamboleo wanatuonaje tunapokazania Kiswahili? Je wanaona ni faida kwao au kwetu? Jambo muhimu zaidi ni kutambua jinsi kiswahii kinavyotuwezesha kuungana na kuwa kitu kimoja. Ni dhairi kwamba wakoloni - mamboleo hawafurahii wanapoona Kiswahili kikituunganisha. Machoni mwao Kiswahili ni ishara mojawapo ya kujikomboa wetu kutokana na minyororo yao. Hivi si kusema kwamba hatupaswi kujifunza Kiingereza, Kifransa au Kijerumani, la hasha. Tunachosema ni kwamba tutumie
Kiswahili ambacho ni kioo cha utamaduni wetu.

Maswali:

(a) Mwandishi amesema nini kuhusu utengano kati ya umma na wasomi?

(maneno 30-40) (alam4)

(b) Eleza pingamizi zilizowekwa na wakoloni -mamboleo ili kudunisha Kiswahili

(alam5)

c) Kulingana na mwandishi ni sababu gani zinazo fanya wakoloni mamboleo kupinga maendeleo ya Kiswahili? (alama 8)

B2

UFUPISHO

Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali ,

Mababu walituachia msemo maarufu kuwa "kuzaa si kazi. Kazi kubwa ni kulea." Busara iliyomo katika methali hii inatupambazukia peupe pindi tukianza maisha ya vij ana wa siku hizi katika jamii zote hasa zile za Afrika. Kwa upande mmoja, maisha ya vijana hawa yanaonyesha cheche ya matumaini kwa maisha ya siku za usoni kwa sifa zao za mori na kupenda kujaribu na kushika mambo upesi kama sumaku. Lakini kwa upande wa pili, tunashuhudia upotovu wa kimawazo ha hulka ambayo ndiyo kipingamizi cha kuendelea kwao kama raia wa kutegemewa.

Kuwanyeshea vijana'lawama na kashfa za kila aina hakufai wala haufui dafu katika juhudi za kuwaongoza na kuwalea. Kwa hili hatuna budi kusadiki. "mtoto umleavyo ndivyo akuavyo." Basi hivyo badala ya kuwashambulia vijana hatuna budi kupeleleza na kurekebisha mbinu zote tuzitumiazo za kuwalelea na kuwaelii nisha vijana wenyevve. Tutafanya hivyo kwa imani kuwa "mwiba uchomeako ndiko utokeako." Kiini cha matatizo ya vijana wa leo ni namna ya mwongczo na vielezo wanavyopokea kutoka kwa wazazi, waalimu, vie ngozi wa kijamii wakiwemo pia wale wa madhehebu tofauti na hasa kutokana na vyombo tofauti vy habari, vitabu, majarida, filamu, magazeti na kadhalika.

Jamii ina haki gani kuwashtumu vijana iwapo mzazi, tangu utotoni mwao amewahubiria maji na huku mwenyewe anakunywa mvinyo? Kama fasihi na mandishi mengine wanayobugia vijana yamejazwa amali, picha, j azanda na tas wira zinazo himidi ugeni na kutweza Uafrika, tutashangazwa na nini pale vijana watakapoanza kupania zile

amali za ugenini? Iwapo jamii na mazingira wanamokulia vijana yanatukuza kitu kuliko.utu, hatupaswi kupepcsa macho nakukonyeza tunapowaona vijana wakihalifu shfcria zote kwa tamaya kujinufaisha binafsi.

Ni hoja isiyopingika kuwa kulea sio tu kulisha na kuvisha au kumpeleka mtoto shuleni. Sharti itambulikane wazi wazi kuwa sehemu kubwa ya elimu na mwongozo unaoathiri mienendo ya vijana na watoto haitokani na yale waambiwayo bali hasa yote wanayoshuhudi kwa macho na hisia zao.

(a) Katika aya ya kwanza, maisha ya vijana wa kisasa yameelezwaje? (alama 6)

(maneno25-30)

Jibu

(b) Kwa nini vijana hawapaswi kulaumiwa kulingana na mw^andishi? (alama 8)

(Maneno30-35)

Jibu

c) Elezasifazamalezibora (alama6)

(maneno 20-25)

Jibu

B3

MUHTASARI

Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali

Vijana wengi wake kwa waume, walikuwa ndio tu wakamilishe shughuli ya kusajiliwa chuoni. Walikuwa bado nadhari zao zimetekwa na ugeni$_y$ hawajapata starehe akilini mwao wala kujisikia wamekaribia kama kwao nyumbani. Kwa hakika mazingira yale mpya yalikuwa yanawapa kiwewe kidogo au tuseme hata woga kiasi. Kusema kweli, kwa wakati ule walikuwa hawajui ni maisha ya namna gani yanayowasubiri mahali pale. Hawakuweza kukadiria kwa uyakinifu wowote iwapo makaazi yao pale ya rniaka minne mizima kuanzia wakati ule, yangekuwa ya; ufculivu na raha au pengine yangeondokea kuwa ya roho juu juu na matatizo chungu nzima Walisubiri.

Walimsuburi Mkuu wa Chuo aingie wamsikize atakalosema, kisha ndipo waweze kubashiri vyema mkondo wa maisha yao utakavyokuwa. Lakini j insi walivyosubiri mkuu wa chuo aingie ukumb i ni ndi vyo wayo wayo 1 ao lilivyozidi kuwacheza shere, Waliwaza ugeni jamani kweli ni taabu. Mawazo mengi yaliwapiti bongoni mwao. Wakawa kimya ukumbi mzima, kama kwamba wamekuja mazishini badala ya kuja kusoma. Waliwaza na kuwazua.*I* Waliona au pengine walidhani kuwa kila kitu ni tofauti.

Wanafunzi hawa waliona tofauti nyingi kati ya mambo pale chuoni na yale waliyokuwa wameyazoea. Kwa mfano, Mwalimu mkuu hapa hakuitwa 'headmaster' kama kule katika shule za msingi na vilevile shule za upili, bali aliitwa 'vice-chancellor'. Nyumba zakulala hazikuitwa 'dormitory' au 'mabweni' kama walivyozoea, bali ziliitwa 'halls' kwa sababu sio kumbi za aina yoyote ile bali ni nyumba hasa zenye vyamba vya kulala, kama nyumba nyingine zozote zile. Shule yenyewe haikuitwa shule au skuli, au

hata chuo kikuu kama walivyozoea kuiita walipokuwa shule zao za upili huku, bali hapa wenyewe wenyeji waliita kwa majina mengine kabisa!. Mara Uni versity, mara Zutafindaki, mara Ndaki kwa ufupi, mara Jamahiriya na kadahlika na kadhalika. Waliwaza kweli mahali hapa panaweza kumkanganya mtu! Kwakweli kabisa panaweza kumzubaisha mtu hadi kufikia kiwango chakuonekana kama zuzu! Hata hivyo hawakuvunjika moyo, bali walipiga moyo konde wakanena kimoyomoyo: potelea mbali! Ukiyavulia nguo yaoge! Walikuwa wamo katika hali hii ya kurandaranda katika ulimwengu wa mawazo pale katika ulimwengu mwingine kabisa usiofanana hata chembe na ule waliouzoea, Mkuu wa Chuo alipoingia.

Kuingia Mkuu wa Chuo, wote walisimama kwa pamoja na kwa mjiko, wamekauka kama askari katika gwaride. Kuona hivyo, Mkuu wa Chuo akawaashiria wakae tu, bila kujisumbua. Kicheko kikawatoka bila kukosa adabu na heshima, kisha wakakaa kwa makini. Ndio mwanzo wakajisikia wamepoa.

Kuona kuwa sasa wametulia na wamestarehe, Mkuu wa Chuo akaanza kwa kuwaamkua, kisha akawajulisha kwa wakuu wote wa vitivo mbali mbali na idara mbalimbali waliokuwa wamekaa pale jukwaani alipo yeye upande huu na huu.

Kufika hapo, alaka ikawa imeungwa baina ya wenyeji na wageni wao. Kila mtu akaona mambo yamesibu tena; huo bila shaka ni mwanzo mwema, na kama ilivyosemwa na wenye busara, siku njenia huonekana asubuhi. Hii kwa wote ndiyo asubuhi: na si asubuhi tu, bali ni asubuhi njema si haba. , ...

(Baadaya kila swali umeachrwa nafasiya kuandaliajibu lako kablaya kuliandiku kikamilifu)

a) Ukirejelea aya ya kwanza na ya pili, eleza wasiwasi wanafunzi waliokuwa nayo wakati wakisubiri (maneno 45-55)

(alama7)

Jibu

(b) Ni mambo gani mageni ambayo wanafunzi hawakuyazoeleshwa katika kifungu? (Maneno25-30) (alama3)

Jibu

(c) Bila kubadilisha maana, fupisha aya tatu za mwisho kwa kutumia maneno yako niwenyewe

Tumia maneno 40-45

(alama10)

Jibu

B4

UFUPISHO

Soma makala haya kisha ujibu maswali yanayofuata

Lugha ya Kiswahili ni lugha iliyoendelea sana. Leo hii lugha hii inasemwa na watu wote nchini Tanzania, Rwanda na Burundi. Inasemwa na watu wote nchini Kenya. Nchini Uganda, Zaire, Malawi, Msumbiji, Zambia, Somalia, Bukini (Madagascar) na Ngazija (Comoro), inasemwa na asilimia kubwa kubwa za wananchi wa huko. Aidha lugha hii ina wasemaj i si haba katika kisiwa cha Soktra na nchini Oman.

Fauka ya maendeleo haya, Kiswahili kinatumika kwa minajili ya matangazo ya habari katika idhaa nyingi za mashirika ya habari ulimwenguni. Nchi zenye idhaa za Kiswahili ni kama vile hizi zetu za Afiika ya Mashariki na ya kati, Afrika ya Kusini, Nigeria, Ghana, Uingereza (Shirika la B.B.C), Marekani (Shirika la V.O.A), Ujerumani (Shirika la Radio Duetch Welle, Cologne), Urusi (Radio Moscow), China, India na kadhalika.

Maendeleo mengine yanapatikana upande wa elimu, Marekani peke yake, kuna vyuo zaidi ya mia moja vinavyofundisha Kiswahili kama lugha muhimu ya kigeni. Huko Uingereza, vyuo kama London, Cambridge na Oxford vinafundisha lugha hii. Nchi nyingine ambazo zina vyuo vinavyofunza lugha ya Ki swahili ni kama vile Japan Korea, Ghana, Nigeria na kadhalika.

Kweli Kiswahili kimeendelea jamani. Lakini kilianza vipi? Na ilikuwaje kikaweza kupiga hattia hizi zote?

Kiswahii kilianza kuzungumzwa na kabila dogo la watu waliokuwa wakiitwa Wangozi. Watu hawa walikuwa wakiishi maliali palipoitwa Shungwaya. Shungwaya ni nchi ya

zamani iliyokuwa eneo lililoko katika nchi mbili j irani ambazo siku hizi ni Kenya na Somalia. Kabila hili la Wangozi liliishi jirani na makabila mengine kama vile Wamijikenda, Wapokorno, Wamalakote, (au Waelw[r]ana) na Wangazija (kabla hawajallamia visiwa vya ngazija). Lugha ya Wangozi siku hizo, ambayo ndiyo mzazi wa Kiswahili cha leo, ilijulikana kwa j ina Kingozi. Kama ilivyosemwa hapo awali, Kingozi kilisemwa na watu wachache sana.

Je, lugha hii ilikuwaje mpaka ikapata mendeleo haya makubwa tunayoshuhudia siku hizi? Ama kwa hakika, Kiswahili ni lugha iliyobahatika tu. Inaweza kusemwa kwamba lugha hii ilipendelewa na mazingira na historic.

Jambo la kwanza wageni waliotoka Mashariki ya kati kufikia hizi janibu zetu za Africa ya Mashriki walikaribishwa vizuri na hawa Wangozi. Wakaingiliana wageni na wenyeji kindakindaki, kjdini, kitwala, kibiashara na kitamaduni kwa jumla. Punde si Punde Wangozi, ambao walijulikana kama Waswahili na wageni hawa, wakaelimika katika dini (ya Kiislamu), biashara na mambo ya utawala aina mpya. Lugha yao nayo ikapanuka pale ilipochukua msamiati wa kigeni hususan wa Kiarabu na Kiajemi na kuufanya uwe wake, ili kueleza kwa rahisi zaidi mambo haya mageni katika taaluma za dini, biashara, siasa na hata sayansi kama vile unajimu. Wakati huo lugha ya Wangozi sasa ikitwa Kiswahili wala si kingozi. Tatizo hapa ni kuwa kwa vile Kiswahili kilichukua msamiati mwingi wa kigeni ili kuelezea taaluma hizi mpya, baadaye kimekuj ashukiwa kwamba ni lugha ya kigeni ilhali ni lugha ya kiaftika asilia, na kitovu chake ni nchi mpya za Kiafrika ziitwazo Kenya na Somalia hii leo.

(a) Thibitisha kuwa Kiswahili kimekuwa lughayakimataifa (maneno 35-40) (alama 6)

Jibu

(b) Eleza kwa ufupi asili ya Kiswahili hadi kuja kwa wageni (maneno20-25)

(alama 4)

Jibu

(c) Ukitumia maneno yakomwenyewe, elezaujumbe uliomo katika ayayamwisho

(maneno 50-60) (alama 10)

Jibu

B5

UFUPISHO

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Siku hiyo nilipitia mahali hapo kama yalivyokuwa mazoea yangu. Nilimuona yule mtu amelala pale pale, hatingishiki, kama nilivyokuwa nikimuona siku hizi zote, mwaka nenda mwaka rudi. Nilisimama huku nikishangaa kwa mara nyingine tena.

Nilikuwa najitayarisha kujiendea na hamsini zangu mtu huyo alipojipinda kwa mbali sana. Kwa hakika nilidhani macho yangu yananihadaa. Nikayakodoa zaidi ili nione vizuri zaidi ibura iliyonifunikia pale. Kwa muda, hakuna lililotendeka. Nikafikicha macho yangu nikitumia nishati yote iliyomo mwilini mwangu ill niyatoe matongo ambayo nilituhumu kwamba yalitia zingezinge nadhari yangu kiasi cha kunifanya kutoona barabara. Nilipohakikisha ya kwamba ni akili yangu tu iliyokuwa imenihadaa, nikaamua kuendelea na safari yangu kwenda kujitafutia riziki.

Hatua ya kwanza na ya pili, moyo haukunipa. Sauti katika kilindi cha moyo wangu.ikanisihi na kunitafadhalisha nitazame nyuma. Kutupa jicho nyuma, nikamnasa mtu huyo akigeuka! Nikashtuka sana! Jambo la kwanza nilidhani macho yameingiwa na kitu kilichoyafanya kuona mambo yasiyokuwepo. Pili nilidhani iwapo niliyoyaona yana msingo wowote, basi huenda ama nina wazimu, au yule mtu ni mzuka, hasa kwa vile ilionekana ni mimi tu nimuonaye. Nilikuwa nike katika hali ya kufanya uamuzi kuhusu dhana zangu hizi aina aina mtu huyo alipojigeuza, kisha akafunua macho! Moyo ulinienda mbio. Nilitaka kutifua vumbi ili wazimu usinizidie, lakini sikupata nafasi. Mtu yule alijizoazoa na kuketi kitako. Kisha akatokwa na maneno katika lugha iliyofanana sana na Kiswahili. Niliyaelewa aliyokuwa akisema

Ajabu ya maajabu, mtu yuyo alidai ya kwamba tangu alio lala kivulini hapo tangu jana baada ya chakula cha mchana, hakuota ndoto hata moja bali usingizi wake ulikuwa mithili ya gogo! Sasa nilikuwa na hakika kwamba ikiwa mimi sina wazimu basi kiumbe yule aliyevaa ngozi iliyochakaa sana katika rnpito wa miaka hakika ana wazimu. Nilitaka kuhakikisha, hivyo nilimkumbusha kwamba amelala mahali hapo kwa muda wa miaka mingi sana.

Kusikia hayo alianza kunikagua. Akasema nimevaa kizungu. Akanitajia tofauti nyingi baina ya vijana aliowazoea na mimi. Mwisho wa yote akaniuliza kama siku hiyo si tarehe kumi na nane mwezi wa pili mwaka wa 1897. Nikadhani anafanya mzaha kwa hivyo nikacheka. Nilipoona kicheko changu kinamuudhi, nikamwambia siku hiyo ni tarehe kumi na nane mwezi wa pili mwaka wa 1997. Nilipoona ameshangaa kwa dhati, nikagundua ukweli. Alikuwa amelala kwa karnenzima!

Maswali

(Baada ya kila swali umeachiwa nafasi unayoweza kuitumia kuandalia jibu lako kabla ya kuliandika kikamilifo)

(a) Eleza hoja nne muhimuzinazojitokeza katika aya tatu za mwanzo
(Maneno 75-85) (alama 12) NakalachaJEu:

B) Kwa maneno yako mwenyewe, fupisha aya mbili za mwisho bila kubadilisha maana. (Tumia maneno 40-50) (alama 8)

B6

UFUPISHO

Soma makala yufi atayo kisha ujibumaswali

Raha ni kitu gani? Je ni kitu kizuri au kibaya ? Mbona kila mtu hupigania na kama ionekanavyo, kila aionjaye hatimaye hunrvvunguza? Au pengine wakop wengine wasioungua? Hebu basi tuzingatie wale wasemekanao huitafuta sana raha na penginepo wakafanikiwa kuipata.

Chukua mfano wa msichana na mvulana wapendanao. Hawa wawili wanapopendana, lengo lao huwa ni kuoana na wakishaoana, waishi raha mustarehe milele. Hata hivyo, jambo la kwanza ni kwamba hata kabla hawajaoana, wanadhikika na kudhikishana kwa kutaka sana kuaminiana lakini kwa vile ni binadamu, wanatiliana shaka akila wanapokuwa mbali mbali. Watu hawa hulaumiana lakini kwa vile ni binadamu, wanatiliana shaka kila wanapokuwa mbali mbali. Watu hawa hulaumiana si mara haba wakati wakiwa wapenzi. Mara kadha wa kadha husameheana na kuendelea na mapenzi. Baadaye wakiwa na bahati huoana.

Mara tu wanapooana hugundua kuwa huko kuishi raha mustarehe ilikuwa ni ndoto tu ya ujana iliyotengana kabisa na uhalisia. Uhalisia unapowabainikia huwa ni kuendelea na huko kudhikishana, kutoridhishana, kutiliana shaka, kuombana msamaha na kuendelea tu.

Ama tumwangalie mwanasiasa. Huyu anapigania usiku na mchana ili awe mjumbe. Mwisho anachaguliwa lakini afikapo bunge, anakuta hakuna anayemtambua kama Bwana mkubwa. Inambainikia kwamba ubwana-mkubwa hautegemei kuchaguliwa

tu bali unategemea mambo mengine pia, kama vile pesa nyingi magari makubwa makubwa, sauti katika jamii na wadhamini wanaotambulikana. Ralia kwa mwanasiasa huyu inakuwa mithili ya mazigazi tu, "maji" uyaonayo kwa mbali wakati una kiu kali sana, kumbe si maji bali ni mmemetuko wa jua tu.

Mwingine na kupigiwa mfano ni msomi. Huyu huanza bidii yake akiwa mdogo sana. Lengo lake huwa ni atambuliwe kote kwa uhodari wake katika uwanja wa elimu. Basi mtu huyu husoma mpaka akaifikia daraja ya juu kabisa yausomaji. Akapata shahada tatu : yaukapera,ya uzamili na ya uzamilifu. Akajiona yuu peoni mwa ulimwengu. Akatafuta kazi akapata. Kisha akagundua kwamba watu hawakijali sana kisomo chake. Wakamwona ni kama mwehu tu. Fauka ya hayo wakamlaumu kwa kupoteza muda wake mwingi kupekuapekua vitabu wakamfananisha na mtu mvivu.

Mwisho tuangalie mfano wa mwanamuziki. Huyu analaghaika na wazo la kwamba sauti yake ikiwaongoa watu, atapendwa sana na wengi na kuwazuzua wengi kama mbalarnwezi au kuwaongoza kama nyota. Mtu huyu anapofikia kilele cha malengo yake, hata husahau kama ni binadamu wa kawaida, akawa anai shi katika muktadha wa watu kuzirai kwa sababu ya akili kujawa pomoni na upungaji wake. Watu hutamani hata kumgusa tu. Hata hivyo, mtu huyu huishia kujisikia mkiwa pale wakati unapowadia wa kupumzika. Je, raha yote huwa imekimbilia wapi?

(a) "Mapenzi ni kuvumiliana". Kwa maneno yako mwenyewe, eleza jinsi msemo huu ulivyo muhtasari mwafaka wa aya ya pili na ya tatu ya habari hii
(Maneno 30-35) (abmiaS) Nakalachatu:

Jibu:

(b) Kwa muhtasari, raha ni "asali chungu" Fafanua dai hili huku ukirejele mwanasiasa, msomi na mwanamuziki (Maneno 45-55) (alama 12)

Jibu

B7

UFUPISHO

Yusuf Bin Hassan, Mflame wa mwisho wa halali wa Mombasa, alijitayarisha kuihama himaya yake. Alikuwa amewashinda Wareno, mahasimu wake, vibaya, lakini alijua watarudi na watamwadhibu vikali. Hivyo basi, badaa ya kusubiri waje wazitie baruti nyumba na kuzilipua, badala ya kungojea waje wawachinje raia wake kama kuku, badala ya kungoja ashuhudie minazi yote kisiwani na miti mingine ya manufaa kukatwakatwa na maktii hao, badala ya kuj itayarisha kichwa chake kukatwa j uu ya gongo, na mwili wake kuchanjwa vipande vipande aliamua auchome yeye mwenyewe mji, fauka ya kuikatakata miti yote ili Wareno wakija wasikute chochote cha kuvutia macho na watokomee kabisa. Alijua asipotekeleza uamuzi huo mkali, basi Wareno watakuja na hasira zote na kuadhibu waliomo na wasiokuwemo, kama walivyofanya

Unyama uliofanyika huko alikuwa ameusikia ukisimuliwa marazisizohesbika. Katika masimulizi hayo, alikua amesikia ya kwamba Falme hiyo ya Faza ilipoasi utawala wa kireno, askari wa Kireno, chini ya uongozi wa Martin Affenso de mello, walifanya unyama hapo mjini Faza ambao ulikuwa haujawahi kutokea, hata katika mawazo. Inavyosemakana ni kwamba Wareno waliamua kuangamiza chochote chenye uhai, hata wanyama na miti na wakautimiza muradi wao. Ajabu ni kwamba hata kasisi aliyeheshimika sana wa Kireno enzi hizo, baba Joan Dos Santos, aliunga mkono tukio hili akisema ya kwamba wafaza walistahili kuadhibiwa. Hakuna mtu hata mmoja upande wa Wareno aliyekilaani kitendo cha kutisha.

Hii ndiyo sababu Mfalme Yusuf na raia wake walipowazima wareno hapo Mombasa, aliwaamuru watu wake wahame, na yeye mwenyewe auangamize mji na

chochote kilichomo, ili Wareno watakapokuja kulipiza kisasi wasikute chochote cha kuvutia.

Uamuzi mwingine aliofanya ni wa kivita. Aliamua ya kwamba Wareno hawawezi kushindika mahali pamoja pamoja kama vile Mombasa. Ilibainika kwamba ili kuwakomesha kabisa ilibidi watu wajitolee kuwashambulia kwenye vituo vyao vyote katika mwambao mzima wa mashariki ya Afrika. Baada ya kuamua hivyo alienda Uarabun kutafuta silaha ili atekeleze azimio lake.

Alipopata zana za kutosha, ikiwa ni pamoja na silaha na meli, alianza kupambana na Wareno huko Uarabuni, mahali paitwapo Shihr. Halafu alielekea mwambao wa pwani ya Africa Mashariki ambako aliungwa mkono kila mji alioenda. Alifika hata Msumbiji ambako aliwasumbua sana maadui zake. Mwisho alikita makao yake Bukini ambako aliendelea kuwashambulia Wareno kokote walikokuwa.

(a) Eleza sababu zilizomfanya Mfalme Hassan kuuangamiza mji wake, na halafu kuuhama (maneno 30-40) (alama5)

(b) Ukitumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha kuanzia aya ya pili hadi mwishc wakifungu. (Maneno 75-80) (alanial2)

Nakalachafu

Jibu

B8

UFUPISHO

Vipindi mbalimbali vya historia vimeshuhudia kuibuka kwa magonjwa ya ajabu. Magonjwa hayo yamehahangaisha watu na kuzishughulisha bongo za wanasayansi na madaktari katika kutafuta tiba. Magonjwa kama vile tauni, kifua kikuu, homa ya matumbo na ndui ni baadhi ya yale yaliyotisha saria nyakati fulani za historia ya binadamu. Magonjwa haya yaliwauwa maelfu ya watu nakutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu.

Hata hivyo magonjwa hayo yaliweza kuchunguzwa na kutafutiwa tiba kabla ya kumaliza kabisa kizazi cha binadamu. Lakini hii baada ya kuwasukuma maelfu ya watu kaburini. Ulimwengu wa sasa unashuhudia janga jingine la maradhi sugu ya Ukimwi. Neno "UKIMWI" lilitolewa kutokana na athari za ugonjwa huo mwilini. Neno' "UKIMWI humanisha Ukosefa wa Kinga mwilini, ambapo herufi za kwanza za maneno matatu ziliunganshwa pamoja na kuunda neno hilo. Ugonjwa huu ambao tayari umewaua mamilioni ya watu kote ulimwenguni unazidi kuenea kwa kasi, mfano wa moto katika kichaka. Kutokana na kasi yake ya kuua watu, ugonj wa wa UKIMWI umepewa majina kama vile 'umeme’ 'napia 'ugonjwa wa vijana'. Watu wengi wanaoambukizwa virusi vya UKIMWI ni wale walio na miaka kati ya 15 hadi 49. Kundi hili kwa kweli ndilo, linalohesbiwa kuwa na nguvu za kutunza jamii kwa njia nyingi. Iwapo wengi katika kundi hili watakumbwa na maradhi haya, watasalia wakongwe na watoto wasioweza kujimudu.

Nchini Kenya, UKIMWI uligunduliwa kwa mara ya kwanza mnamo mwaka wa 1984. Kufika mwezi wa Juni 1996, inakisiwa kuwa ugonjwa huu ulikuwa umewaua watu

wapatao 65,647 nchini. Hivi sasa, inasemekana kuwa takriban watu zaidi ya 500 hufa kila siku nchini Kenya kutokana na janga hili. Aidha, imethibitishwa kwamba takriban watu milioni mbili u nusu tayari watapoteza maisha yao kutokana na kuambukiza virusi vya ugonj wa huu humu nchini. Maradhi haya sasa yamekuwa janga la kitaifa.

Kutokana na kuongezeka kwa visa vya UKIMWI, hospitali na zahanati nyingi kote nchini zinashindwa kukidhi mahitaji ya wagonjwa. Kwa hivyo makundi ya kujitoleanamashirika mbalimbali yameundwa ili kuwahudumia wagonjwa wa UKIMWI. Baadhi ya makundi hayo hutoa tiba ya kisaikolojia pamoja na kuwapa ushauri wa hima yakuishi,badala ya kukata tamaa. Wagonjwa wengi pia huishia kutibiwa nyumbani kwao.

Lakini jambo la kuzingatia ni hili, tujifunze kutokana na historia. Tuwe na matumaini kwamba siku moja tiba ya ugonj wa huu itapatikana. Hii ni kwa sababu tumethibitishiwa haya kutoka katika historia yetu wenyewe. Ikiwa magonjwa yaliyosababisha vifo vya wengi kutokana na ukosefu wa tiba yalitokomezwa kupitia juhudi za kimatibabu, sembuse huu ugonjwa tulio nao sasa? Huku tukijikinga kutokana na maradhi haya tusife moyo bali tuwe na matumaini kwani subira huvuta heri.

(a) Kwa kutumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha aya nne za mwanzo (maneno 90-100) (alama3kwamtiririko) (alama 12)

(b) Eleza mambo yanayoleta matumaini kwa wagonjwa wa UKIMWI kulingana na aya tatu za mwisho (Maneno40-50) (alama 1 kwa mtiririko) {alama 4)

Nakalachafu

Jibu

B9

UFUPISHO

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ukiwa mtoto unadhani ulimwengu ni kipande cha keki kilicho kitamu mithili ya asali. Hakuna dhiki, hakuna mateso, hakuna kuhuzunika kwa aina yoyote. Neno huzuni linasikika masikioni kama neno lisiloelekea kwenye uhalisia wowote. Kwa watoto dunia imejaa raha starehe na vicheko visivyoisha. Maisha ni ahadi njema, yenye iriatokeo ya kufarahishanakustareheshatu. Sio KUDHIKISHA NA KUHUZUNISHA.

Huyu tunayemzungumzia hapa ni mtoto mdogo ambaye hajajua kubainisha kitendekacho mkono wake wa kushoto na kile kinachofanyika hasa katika mkono wake wa kulia. Hata hivyo, jinsi mtoto anavyoendelea kukua na kufahamikiwa na mambo, vigambo na kadhia zinazoendelea katika mazingira yake, anabainika na mengi machungu ambayo huleta huzuni, sio raha.

Hebu tuanze na nyumbani kwao mtoto. Aghalabu, watoto wote hupendwa kwao nyumbani, iwapo wazazi wao ni watu wangwana na wana nafasi ya kulea watoto wao bila taabu. Hata hivyo watoto huchapwa pale wanapokuwa watundu, jambo ambalo huwahuzunisha sana, japo ni wajibu wa wazazi sababu, kama isemwavyo, mcha mwana kulia hulia yeye. Pili, inajulikana wazi kwamba watoto wengi siku hizi huenda shule. Huko shule, wao hupendelea sana kucheza kuliko kusoma. Ili wasome kama inavyotakikana, ni sharti waelekezwe barabara katika njia hiyo na walimu wao. Katika kuelekezwa huku, walimu wanaweza kulazimika kuwaacihibu, hasa wale ambao huzembea na kutofanya kazi zao wanazopewa kufanya nyumbani kama kawaida ya mfiimo wa shule ilivyo. Watoto wa aina hii wanapotiwa adabu raha hujitenga na huzuni

huwatawala. Huzuni, hivyo basi, inaonekana ya kuwa ni uso wa pili katika maisha ya mwanadamu, uso wa kwanza ukiwa raha. Na kwa hakika wanapohuzunika watoto peke yao. Kila mtu duniani ni sharti katika wakati mmoja au mwingine azongwe na huzuni. Inajulikana wazi kwamba wanadamu wote hawapendi huzuni as i hmi na hakika kabisa kila binadamu huchukia huzuni na kustahabu raha. Hata hivyo raha humjia binadamu kwa nadra sana ilhali huzuni humvami wakati wowote hata akiwayumo katikati ya kustarehe. Si inajulikana dhahiri shahiri kwamba hakuna mtu asiyewahi kuonja huzuni, japo wapo watu wengi kweli kweli wasiowahi kuonja raha nfi; ushani mwao.

Zingatia mtoto anayezaliwa halafu wazazi wake wanaaga dunia, pengine katika ajali, kabla i ntoto mwenyewe haj aweza kujikimu. Mtoto huyu anaishi kutegemea jamaa za wazazi wake. Watu hawa wasipoku wa na nafasi wao wenyewe kimaishapamoja na ukarimu unaohitajika basi mtoto anateseka na kuhuzunika sana katika maisha yake yote. Ama zingatia mtoto anayetupwa na mamake kijana, aliyempata bila kupanga. Hata mtoto hi lyu akiokotwa na kulelewa na wahisani, maisha yake yatakuwa ya taabu, dhiki na huzuni. Au zingatia mtoto anayel elewa na mama wa kambo ambaye babake ni mlevi na analojua ni kurudi nyumbani usiku akiimba nyimbo za ki k vi, kuita mkewe kwa sauti kubwa kuitisha chakula na kufurahia kupiga watoto wote na mama yao ndipo apate usingizi mnono. Mtoto mwenye baba wa aina hiyo atakayoijua ni huzuni tu, si raha asilani.

(a) Ukitumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha aya i me za mwanzo(maneno-l00) (alamal0)

Nakalachafu

Jibu

(b) Ukizingatia ayayamwisho eleza hali mbalimbali zinazowatia watoto huzuni

(maneno 40-45)

(alama 6)

Nakalachafo -

Jibu

B10

UFUPISHO

Maendeleo ya taifa hutegemea jinsi wananchi wanavyojitolea katika kulibingirisha gurudumu la uchumi wao. Kila mwana jamii ana hitaji kujibidiisha katika kazi au taaluma yake. Mzalendo yeyote yule hupata motisha ya kufanya kazi iwapo anaweza kupata ile kazi aliyokuwa akitamani.

Kumakinika katika taaluma Fulani si jambo jepesi na huchukua muda kutengenea. Kwa mfano, ili mhazili apate staha ya uhazili sharti apitie ngazi mbali mbali. Mwanzo kabisa lazima ahitimu vyema katika masomo rasmi ya darasani. Masomo hayo pamoja na cheti huweza kumpa fursa ya kujiunga na vyuo mbalimbali vya uhazili. Anapojiunga na vyuo hivyo ndipo safari inapoandaliwa. Kukamilisha safari hii anahitaji muda wa miaka minne -mitano. Anapohitimu huwa tayari ameimudu shughuli hiyo. Wengi waliokwishapata ujuzi huo wa uhazili huona kuwa hawatapata kazi nzuri yenye mshahara mkubwa. Baadhi yao hujilinganisha na wale wenzao ambao katika masomo wana utaalamu kama wao. Ijapokuwa wote ni wahazili, viwango vyao ni tofauti na mishahara pia hutofautiana. Tofauti hapa ni daraja zao za vyeo. Baada ya kuhitimu na kupata vyeti vya uhazili ni rahisi kupata au kutopata kazi zenye ujira wa kuvutia. Anayefanikiwa na safari ya kujikakamua hasa kwa upande wa uzingatifu wa kazi kikamilifu na kutunza hadhi ya ofisi yake.

Kuna mashirika makubwa yanayo jiweza kiuchumi, ambayo raslimali yake ni imara. Mashirika madogo huwa yana raslimali yenye kuyumbayumba. Mashirika haya yana wahazili na wafanyikazi ambao hupata mishahara duni. Wafanyikazi wote hao hufanya kazi kwa kutokuwa na uhakika wa kulipwa mwisho wa mwezi. Watu kama hao

hawawezi kutilia maanani kazi zao. Mashirika mengine hayana utaratibu maalum wa kulipa mishahara kwa vile hutegemea utu wa mkurugenzi. Baadhi ya wakuu hao huwa na chama cha kupigania haki za wafanyikazi. Wakati wanapotafuta kazi, wahazili wengi huwa ni wahitaji na hukubali chochote wanachopewa.

Wale waliobahatika kupata nafasi ya ajira katika kampuni kubwa za kimataifa, mishahara huwa ni ya kutia moyo. Katika dunia hii wahazili wana vibarua vigumu, kwa sababu lazima wapate tajriba na uzoefu wa taaluma inayoendelezwanashirika Fulani. Mhazili sharti azoee istilahi zinazoturniwa. Wakurugenzi mara nyingi huwa hawana subira. Mhazili ampotumiamsamiatiusioendasambam Wavumilivumiongoni mwao hula mbivu. Hawa hawafi moyo bali hujitahidi zaidi ili wasikumbwe na kimbunga cha kufokewa. Kuna wengine ambao humwagaung&

(a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa taarifa, fupisha aya ya kwanza na aya pili (maneno 60-70) (alama2 kwamtiririko). (alama5)

(b) Kwa kuzingatia aya mbili za mwisho, eleza mambo muhimu yanayoshughulikiwa na mwandishi (maneno 60 -70) (alama2kwamtiririko) (alama5)

B11

UFUPISHO

Ujambazi wa kimataifa ni tatizo lililowasumbua walimwengu kwa muda mrefu sana. Serikali nyingi zimetumia pesa nyingi kwa miaka mingi sana zikijitahidi kupambana na janga hili. Hata hivyo, fanaka hajapatikana, wala haielekei kamwe kuwa itapatikana leo au karne nyingi baadaye.

Yumkini tatizo kubwa lililopo ni kuhusu jelezi la dhana ya "ujambaz" tena "wa kimataifa". Hili ni tatizo mojawapo na yapo mengi sana. Tatizo la pili ni kiburi. Kuna wale watu binafsi na hasa viongozi wa nchi kubwakubwa na serikali zao zilizojiaminisha kuwa ujambazi ni balaa kweli, tena belua, Jakini huo ni wa huko, wala hauwezi kuwagusa licha ya kuwashtua wao.

Kulingana na maoni ya watakaburi hao, ujambazi ni wa watu 'washenzi' wasiostaarabika, wapatikanao kaiika nchi zisizoendelea bado. Ujambazi pekee wanaouona unafaa kukabiliwa ni dhidi ya mbubujiko wa madawa ya kulevya uliosababishwa na vinyangarika kutoka nchi hizo maaluni za "ulimwengu wa tatu". Kulingana na wastaarabu wa nchi zilizoendeiea. Vinyangarika hivi ndivyo hasa adui mkubwa wa ustaarabu uiimwengunj na ni sharti vifagiliwe mbali bila huruma. Baada ya kusagwasagwa. Ulimwengu ustaarabu utazidi kutononoka na ahadi ya mbingu hapa ardhini itakamilika.

Imani ya watu hawa ya kuwa ujambazi wa kimataifa, hata i wapo upo. hauwezi kuwashtua wala kuwatingisha wao ilikuwa kamili na timamu hadi hapo mwezi Septemba tarehe 11 mwaka wa 2001, ndege tatu za abiria zilipoelekezwa katika majumba mawili ya fahari, yenye urefu wa zaidi ya ghorofa mia moja kuyatwangilia mbali. Mshtuko na

kimako kwa kuwa,kabla ya siku hiyo, Wamarekani hawange wezakudhani kwamba ingewezekana taifa lolote an mtu yeyote kuthubutu kuishambulia nchi hiyo, taifa wasifa lililojihami Barabara dhidi ya aina yoyote ile ya uchokozi kutoka pembe lolote la dunia

Hakuna ulimwenguni mzima, aliyeamini kuwa Marekani ingewezakushambuliwa. Kwa ajili hiyo, mshtuko uliitingisha ardhi yote na huzuni ilitanda kote, kana kwamba-sayari nzima imeshambuliwa, wala sio Marekani pekee.

Mintarafu hiyo, Marekani ilipolipiza kisasi kwakuwaunguza waliokuwemo na wasioknwemo kwa mabomu hatari huko Afghanistan, idadi kubwa ya watu duniani ilishangilia na kusherehekea. Kwa bahati mbaya, tafsiri ya shambulizi la minara-pacha ya Newyork na Pentagon, uti wa uwezo wa kivita wa Marekani, ilizorota. Kuna wengi waliodhani huo ni mwanzo wa vita vya Waislamu dhidi ya Wakristo na kwa muda, Waislamu wote wakashukiwa kimakosa kuwa ni majambazi wa kimataifa.

(a) Bila kubadilisha maana, fupisha aya tatu za kwanza (maneno 65-75) (alama 10,2 za utiririko)

Matayarisho

Nakalasafi

(b) Ukizingatia aya tatu za niwisho. Fafanua fikira ZA WATU na mambo yote yaliyotokea baada ya Septemba tarehe11, 2001(maneno 65-75)

B12

UFUPISHO

Ajira ya watoto ni tatizo sugu linalokumba ulimiwengu wa sasa, hasa katika nchi zinazoendelea. Jambo la kusikitisha ni kwamba hivi ndivyo vilivyo, katika nchi nyingi za ulimwengu huu. Kuna idadi kubwa ya watoto wanaoajiriwa katika nyanja mbalimbali za jamii. Zipo sababu nyingi zinaowasukuma watoto kutafuta ajira barani Afrika kwa mfano, familia nyingihuishi maisha y ufukara hivi kwamba hushindwa kuyatimiza mahi taj i muhimu hususan kwa watoto. Kupanda kwa gharama ya maisha kunazidisha viwango vya umaskinL Ukosei 11 wa lishe pia huwafanya watoto kutoroka nyumbani kutafuta ajira. Janga la UKIMWI limesababisha kuwepo kwa idadi kubwa ya mayatima wanaoishia kutafuta ajira ili kuyakimu maisha. UKIMWI umezifanya familia nyingi pia kuwaondoa watoto shuleni ili waweze kuajiriwa kwa lengo la kualisha pato la familia hizo. Watoto wengine hutoroka makwao kwa sababu ya maonevu. Maonevu haya ni kama vile kupigwa, kutukanwa kila wakati, kunyanyaswa kijinsia na kadhalika. Huko nje hutaabishwa kimwili na kiakili.Hu tanyishwa kazi za sulubu zenye malipo duni au wasilipwe kabisa. Hili huwasononesha na kuathiri afya zao.

Wengine hujiingizakatikaviteado vyajinai gale wanapokosa ajira. Huchukua sheria mikononi mwao, wakaendeleza vitendo vya ukatili kama vile kuwahangaisha watu na kupora mali yao au hata kuwakaba roho. Aidha, wengine hiyikutakwenyemadanguroambakohuendeshabiasharaharamu.

Uundaji wa umoja wa Afrika hivi majuzi ni hatua muhimu ya kushughulikia rnatatizo ya Afrika kama vile ajira ya watoto, kuzorota kwa miundo msingi, magonjwa njaa, umaskini, ufisadi na ukabila. Kal ika kushughulikia hali za watoto nchi za Afrika

hazina budi kuzingatia masharti yaliyowekwa na umoja wa matai fa kuhusu haki za watoto. Nchi nyingi za Afiika ziliidhinisha mkataba wa masharti hayo ikiwemo nchi ya Kenya. Nchi hizi basi lazima zishughulikie haki za watoto kupitia sheria zia nchi. Watoto ni rasilimali muhimu na ndio tumaini la kuwepo kwa kizazi cha binadamu.

a) Eleza mambo yote muhimu anayozungumzia mwandishi katika aya ya kwanza.

(maneno 45-50)

(alama 7,1 ya utiririko) Jibu:

b) Bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi, fiipisha aya mbili za mwisho

(mancno 50-55).

(alama 8, 1 ya utiririko). Jibu:

B13

UFUPISHO

Ubinafsishaji wa mashirika ya umma ni nguzo kuu katika ulimwengu wa leo. Kimsingi, ubinafsishaji ni hatua na harakati zinazochukuliwa kupunguza kushiriki kwa serikali katika uendeshaji wa mashirika na kuhimiza kupanuka kwa sekta yakibinafsi.

Serikali huweza kuhimiza, kutokana na uuzaji, uhawilishaji wa mali kutoka umiliki wa umma hadi kwenye umilikaji wa sekta ya kibinafsi. Aidha, serikali inaweza kuuza hisa zake kwenye mashirika ya umma. Njia nyingine ni kuchochea ugavi wa zabuni kupitia kwa mikataba ambayo inashindaniwa na mashirika a 11 kampuni tofauti. Lengo kuu la ubinafsishaji ni kuigatua nafasi ya serikali katika utendakazi na uendeshaji wa mashirika.

Uuzaji wa mashirika ya kiserikali auJiisa huwa chano cha mapato yanayoweza kutumiwa k i lendesha rniradi mingine. Hii ni njia ya kupunguza harij a ya serikali inayotokana na uendeshaj i wa mashirika yasiyoleta faida. Ubinafsishaj i huzuia uwezekano wa kuingiliwa kwa mashirika na wanasiasa, huimarisha utamaduni mpya wa muundo wa mashirika na huvunja uhodhi wa kiserikali. Ubinafsishaji huweza kuatika mbegu za ujasiriamali wa raia, kutamani kuanzisha amali tofauti.

Ubinafsishaji huweza kuyaruhusu mashirika ya kimataifa kutwaa mashirika muhimu nchini, kufutwa kazi kwa wafanyikazi na kuongezeka kwa umaskini. Ubinafsishaji wa sekta zinazohusiana na elimu na afya huweza kuathiri vibaya wenye mapato ya chini.

Ubinafsishaji haumaanishi ufanisi wa utendakazi wa makampuni na mashirika. Aidha, ikiwa haupo utaratibu mzuri wa kutathmini au kupima thamani za hisa pana uwezekano wa hisa zinazouzwa kupewa thamani ya juu au ya chini.

a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa kifungu, fanya muhtasari ya aya ya kwanza na ya pili. (maneno35-40) (alama6,1 ya utiririko)

b) Dondoa hojamuhimu zinazojitokeza katika aya yatatu na ya nne.

(maneno 45 - 50) alama 9,1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

B14

UFUPISHO

Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo itokeapo amali, shughuli na harakati zote za kiuchiumi ghairi ya zile ambazo ni za lazima kwa serikali au dola kama ulinzi, sheria na mpangilio mzima wa jamii, huwa huria kwa watu binafsi. Msingi wa soko huria, sifa kuu ya utandawazi, ni kuibua na kudumisha mazingira na hali zinazochochea na kumruhusu mtu yeyote kuongozwa na hawaa, au matamanio ya kibiashara anayoyaona sawa pasi na hofu ya kuingiliwa na udhibiti wa serikali.

Mazingira hayo yanawapa watu satua ya kufanya maamuzi kuhusu hatima yao ya kiuchumi, uamuzi kuhusu suala la ajira yao, matumizi ya mtaji - kipato na harija zake, na uwekezaji mzima. Suala mojawapo linaloibuka kuhusiana na mfumo wa soko huria ni kuweka mipaka bainifu na wazi baina ya amali na shughuli zinazohusishwa na serikali na zile ambazo huachwa huria kwa watu. Kwa mfano, inaaminiwa kuwa haki ya kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi, liwe la kijambazi au la kigaidi, ni ya kimsingi ambayo haiwezi kuhusishwa na uwezo wa kiuchumi wa i ntu binafsi. Aidha huduma za kimsingi za afya nazo zinaingia katika kumbo hili. Ikiwa hudmna h izi zitaachwa huria pa na uwezekano mkubwa kuwa zitaishia kuwa istihaki ya wenye mtaji na kipato cha juu tu.

Licha ya kuwepo kwa sheria au kanuni huria kutoka nyanja maalum, hutokea hali ambapo udhibit i wa kiserikali ni lazima. Hili hutokea pale ambapo ipo haja ya kuyalinda mazingira hasa kutokana na uchafuzi wa viwanda au tasnia. Aidha udhibiti huo ni lazima pale ambapo haki za watu wengine zinahusika; yaani ikiwa uhurii wa hata mtu mmoja unaadhirika kutokajia na sera hizo, pana haja ya kuingilia ili kuisawazisha liali yenyewe.

a) Andika kwa muhtasari maana ya uchumi wa soko huria kulingana na taarifa hii.

(maneno 25 - 30) (alama 5,1 ya utiririko)

b) Eleza mawazo makuu yanayojitokeza aya katika aya pili na ya tatu

(maneno 70 - 75) (alama 10,3 ya utiririko)

Matayarisho

Jibu

MAJIBU YA UFUPISHO

BI

a) i) Wasomi kutafsiri fikra za wazalendo kwa Kiswahili ilikufikia/kukaribiananaiunma.

ii) Wasomi wanapojaribu kueleza umma jambo la kielimu ama kitaalamu hushindwa kabisa kujieleza Kwa lugha ya Kiswahili.

iii) Badala yake wanachanganya Kiswahili na Kiingereza kiasi kwamba wanaosikiliza hawaelewi hata kidogo lugha mbili zinatenga wasomi na umma - tucpuke kutumia lughambili. (aiama4)

b) i) Wanapigania ufundishaji wa lugha zao kama Kiingereza na Kifaransa.

ii) Wanatoa porojo kuwa lugha ya Kiswahili haifai na kwamba ni lugha ya watumwa.

iii) Wanaaishia lugha kuu za dunia kwa upendeleo na wanaweka Kiswahili katika kiwango , sawana lugha zakikabila.

iv) Kuwashawishiwatukustawisha lugha zakikabiliana lugha zamababa zao.

(alama5)

c) i) Kuunganishawenyewe-kutuunganisha.

ii) Kujengautamaduni/kuukwasishautamadiiniaukioochautamadiiniwetu.

iii) Kujikomboawenywe.

iv) Kinashindaniahadina lugha zao.

(alama6)

B2.

a) 1. Maishayavijanayanaonyeshachecheyamatumainikwasikuzausoni.

2. Wana sifa za mori na kupenda kujaribu kushika mambo upesi.

3. Wanaupotovuwakimawazonakuigaambayonikipingamizichakueridelea kamaraianakutegemewa. (zote3x2 = 6)

b) 1. Mtoto umleavyo ndivyo akuavyo.

2. Kiini cha matatizo ya vijana wa leo ni mwongozo na vielezo wanavyopokea kutoka kwa walezi / wakuu wao.

3. Upotovu wa vyombo vya habari au maandishi na vyombo vya habari.

4. Walezi hufunza wasiyoyatenda au walezi hufanya wasivyosema. Au walezi huhubmm^inakiinywamvinyo.

5. Jamii na mazingira wanamokulia kutukuza kitu kuliko (zote 5x1 = 5)

c) Sifa yamalezi bora.

1. Kulisha,kuvisha na kuelimisha.

2. Kupewa mwongozo unaofaabadala ya kuwanyoshea lawama.

3. Kupewa vielelezo vinavyofaa (zole 3x2 =)

Jumlani 17na3kwautiririko.

B3

a) Bado wanahisi ni wageni

Mazingirayaliwafenyawahisiuoga

Wasiwasi juu ya maisha yatakavyokuwa pale chuoni.

Kuwa na woga juu ya yale mkuu wa chuo angesema.

Walidhani maisha pale chuoni yangekuwa tofauti (alama?)

b) - Majina tofauti yamwalimumkim, chuo chenyewehatachumbachakulala.

- Walizoeakusimamamwalimuaingiapo (alama 3)

c) Mkuu wa chuo alipoingia wanafunzi wote walisimama lakini akawaambia wnkae.

Ndipo alipowajulisha wakuu wote wa vitivo mbali mbali kwa wanafunzi.

Wanaftm/i nao wakajua kwamba pale chuoni hamna haja ya uoga, kuwa mambo yatakuwa maznri k wao. Wasiwasi ukawaishianawakapoatayarikuanza maisha ya pale. (alama 10)

B4.

a) - Kiswahili kinasemwa na watu wengi ulimwenguni

- Kinafumika kwa minajili ya matangazo ya habari katika idhaa nyingi ya mashirika habari ulimwenguni.

- Kinafunzwa katika vyuo mbalimbali ulimwenguni au kama lugha ya kigeni

(3x2 = 6)

b) - Oianzaloiziinguniuzvvanawangozi

- Wangozi waliishi shungwaya (kati ya Somalia na Kenya)

- Lugha ya wangozi siku hizo, ambayo ndiyo mzazi wa Kiswahili, iliitwa kingozi.

c) - Wageni waliotoka mashariki ya kati walikaribishwa na Wangozi.

- Wageni waliingiliana na wenyeji kwa kila njia/hali

- Wangozi wakaitwa waswahili na wageni

- Wangozi walielimika kwa njia/halimbalimbali.

- Lugha yaoilipanukailipochukuamsarrdatiwakigeni.

- Lugha yao ikaitwa Kiswahili wala si Kingozi.

- Kiswahili kilishukiwa kujva lugha ya kigerd.

- Lugha ya kiafrika asilia hata hivyo / kitovu chake ni Kenya na Somalia "8x1=8

B5

A Hoja

Alikuwa na mazoea ya kupitia pale pale.

Alikuwa amelala pale pale bila kutingishika.

Alikuwa katika hali hiyo kwa miaka mingi.

Alishangaatena.

Alimwona akijipinda kwa mbali akadhani macho yanamhandaa.

Alipohakikisha macho yanamdanganya, akaqpiua kwenda zake.

Lakini kutazama nyuma alishtuka kumwona mtu yule akigeuka, akifunua macho na kuketi.

Alizungumuza lughailiyofanananaKiswahili.

(kilahoja l'/$_2$x8=12)

B Hoja

Mtu huyu alidai kuwa amelala pale kwa siku mqja / muda mfupi.

Kiumbe huyu alikuwa artievaliangoziiliyochakaa kwa mpitowawakati.

Alimkumbusha Ibvamba alikuwa amelala pale kwa miaka mingi. Kiumbe yule alimkagua na akasema (amevaa kizungu) alikuwa tofauti na vi jana aliowazoea.

Aligundua kuwa alikuwa amelala pale kwa karne nzima.

(kila wazo alama 1x5 = 5

utiririko alama 3 alama 8

B6

2. a) - Vijanawapendanaohulengakuishirahamustarehe.

- KablahawajaoanahudMkikanakidWkishanakwalmtak^

au

- Kutilianashaka kila wanapokuwa mbalimbali.

- Aghalabuhulaunuiuana

- Husameheananakuendelezamapenzi.

- Wakibahatikahuoaoa.

- Hugunduailerahanindototu.

- Uhalisiawamambonikuvumiliana

b) - Mwanasiasahupiganaawemjumbe

- Achaguliwapo amakuta hatambuliwi kama bwana mkubwa.

- Huo hukubwa hutegemea mambo mengi / mengine / pesa, magari / sauti katika jamii.

- Msomihuanzabidiiudogoni.

- Hulengakutabuliwakielimu.

- Husomaafikiekilele/darajayajuu/shahadatatukwamifano.

- Akiajiriwahugundua watu hawakijali kisomo chaka / watu humwona mvivu.

- Mwanamziki hulaghaika kwamba akiongoza atapendwa na wengi.

- Anapofikakilelehusahaukamanibinadamu wakawaida.

- Huishikujisiamkiwa.

B7

2.

a) i) Alikuwa amewashinda wareno mahasimu wake na kwa hivyo wangerudi kumwadhibu vikali.

ii) Hi wareno wakija wasikute chochote cha kuwavutia macho na watokomee kabisa.

iii) Hakutaka yaliyowapata wafaza yampate yeye na watu wake. (3x2 alama

b) i) Faza ilipoasi utawala wa kireno iliangamizwa kinyama/ faza ilipoasi utawala wa kireno wareno waliangamiza chochote chenye chenye uhai.

ii) Kilamrenohatakasisialiimgamkonotokeohili/hakunaMrenohataMmq aliyekilaani kitendo hiki.

iii) Mfalme Yusuf baada ya kuwashinda wareno aliwamuru watu wake wahame au aangamize mji ili wareno warudipo wasipate chochote cha kuwavutia.

iv) Aliamua kuwashambulia wareno katika vituo vyao vyote katika mwambao mzima wa mashariki ya Afrika.

v) AliendaUarabunikutafotasilaha.

vi) Alianza kuwashambulia wareno kuwashambulia katika mwambao wa Afrika mashariki na kokote walikokuwa.

(6x2 = 12)

B8

2. a) Matayarisho

Katika vipindi mbalimbali vya historia kumeibuka magonj wa mengi hatari. Magonj wa haya yalitafutiwa tiba baadaya kuwaua watu wengi. Kuna ugonjwa mpya duniani uitwao Ukimwi.

Ukimwi umewaua mamilioni ya watu kote ulimwenguni na unazidi kuenea kwa kasi. Umewadhiri sana walio kati ya umri wa miaka 15 hadi 49. Hili ndio kundi linaloweza kutunza jamii . Kutokana na kuwaua watu wengi nchini Kenya maradhi haya sasa ni j anga la kitaifa. Nchini Kenya ukimwi uligunduli wa m waka wa 1984 na kutokea hapo umew *w* la watu wengi sana. -

Jibu

i) Vipindi mbalimbali vya historia vimeshuhudia kuibuka kwa magonj wa ya ajabu/tauni, kifua kikuu,homa ya matumbo n.k.

ii) Magonj wa haya yamewahangaisha watu na kuzishughulisha bongo za wanasayansi na madaktari katika kutaflita tiba.

iii) Magonj wa haya yaliwaua maelefu ya watu na kutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu yaliwaua watu wengi.

iv) Magonj wahayoyaliwezakuchunguzwanakutafutiwa tiba.

Kablaya kumaliza kizazi cha binadamu (akamilishe hadi mwisho)

v) Ulimwengu wa sasa imashuhudia janga jingine la maradhi sugu ya ukimwi

vi) Ukimwi unazidi kuenea kwa kasi. Umewaua mamilioni ya watu kote ulimwenguni.

vii) Ukimwi unazidi kuenea kwa kasi *ulimwengum(lazimawazolakasilitokee*

viii) Wengiwawalioambukizwanikatiyamiakal5-49

ix) Kundi hili lina nguvu/linatunza jamii/wanaosalia ni watoto na wakongwe wanaoachwa.

x) Ukimwi uligunduliwa Kenya mwakawal 984 *(lazima ataje Kenya)*

xi) Watu zaidiya 500 hufakila siku.

xii) Ukimwi sasa nijanga la kitaifa.

Matayarisho

Hospitali, zahanati, makundi ya klijitolea na mashirika mbalimbali huwahudumia wagonj wa. Huwapa

tiba ya Idsaikologia na kuwapa ushauri hima wa kuishi ili wasikate tamaa. Historia inatupa matumaini

mema kuwa siku moja tiba itapatikana. Tujikinge tukiwa na subira kwani subira huvuta heri.

Jibu

i) Masharika na makundi yakiijitolealo

ii) Makundi hutoa tiba ya kisaikologia na kuwapa ushauri na hima ya kuishi badala ya kukata tamaa.

iii) Wengi hutibiwanyumbanikwao.

iv) Matumaini ya tiba kutokea. .

B9

a) - Mtoto hufikiri ulimwengu umejaa raha na hauna huzuni

- Hudhani ulhnwengu ni kipande cha keki ambapo hakuna mateso wala huzuiii.

- Mtoto huyu ndiye hajajua mambo.

- Mtoto anapokuwa ndipo anapata fahamu ya kubainisha yaletwayo na huzuni. ^

-Ingawa watoto hupendakwaowanapokuwawatunduhiiadhibiwanaohuhu/iinika. /

- Shuleni wanapokuwa wavivu kazini wanaadhibiwa na pili-huwahuzunisha.

- Huzuni huwa ni ya pili katika maisha ya mja/binadamu na raha/urende ndio huja ya kwanza.

- Kila mja hukumbwa na huzuni duniani.

- Raha (urende) humjia mwanadamu kwa nadra lakini huzuni humvamiawakatiwowote.

-Kuna watu wengi ambao hawajawahi kuona raha maishani

(Mtahini lazima ahitimishe hoja na neno huzuni)

b) - Mtoto anapofiwa na wazazi wake

- Mtoto anayetupwa na mamaye

- Mtoto anayelelewa na mama wakambomwovu.

- Mtoto ambaye babake ni mlevi.

- Mwongozo wa kutumikia mtahini wa

B10.

a) Maendeleo ya taifa hutegemea bidii/kujitolea kwa wananchi kazini. Mzalendo hupata motisha apatapo aliyotawani. Taajuma yoyote huchukua muda kutengemea kumakinika katika taaluma. Mhazili lazima ahitimu darasani. Anapofunga vyuo vya uhazili huchukua muda kuhitimu. Anatakiwa afanye mazoezi kila mara ili asisahau. Wengi huona kuwa hawatapata kazi nzuri ambayo itawapa mshahara mzuri, Wengi hulinganisha wenzao wenye vi wango tofauti au mishahara tofauti ni rahisi kupata kazi zenye uj ira wa kuvutia. Anayefaniki wa lazima aushartiajikakamue kazini. [iv]

b) Mashirika makubwa yanaj iweza kiuchumi kuliko yale madogo . Mashirika madogo hulipa mishahara durii isiyotegemewa. Wafanyikazi hawawezi kutilia maanani kazi yao. Baadhi ya wakurugenzi huwabaniza na kuwapunj a wafanyikazi wao au ulipaj i wa mishahara hutegemea utu wa mkurugenzi . Mashirika mengme hayana ustaarabu maalum wa kulipa mishahara. Kuna haja ya kuwa na chama cha kupigania haki za wafanyikazi. Wanaoajiriwa katika kampuni za kimataifa hulipwa mishahara mikubwa. Wahazili lazima wapate tajriba au uzoefu na wawe wavumilivu. Wakurugenzi wasio na subira huwafokea na hufutwa au kuwafutakazi.

B11.

a) Ujambazi wa kimataifa umekuwa tatizo ambalo limewasumbua walimwengu sana. Serikali imetumia pesa nyingilovamudamrefuilikulikabilijangahili. Suluhishohalijapatikanakamwe. latizolinginenikiburi. Watu binafsi hasa viongozi wa nchi kubwa kubwa na serikali zao zinazojiaminisha kuwa ujambazi ni balaa kweli ingawa hauwezi kuwagusa licha ya kuwashtua. Kulingana na maoni yao, ujambazi ni wa wasiostarabika hasa wa nchi zisizoendelea. Vinyang' arika vya ulimwengu wa tatu ndivyo adui wa ustaarabu ulimwenguni na vinafaa viondolewe ili ustaarabu uwepo. (maneno 77)

b) Wamarekani hawakufikiria kuwa taifa lao lingeshambuliwa lakini walishangaa pale ambapo majumba mawili marefu ya fahari yalishambuliwa na ndege tatu za abiria. Watu wa ulimwengu mzima hawakufikiria kuwa Wamarekani wangeweza kushambuliwa hivyo kwamba kusababisha huzuni kubwa kwao. watu duniani walishangilia wakati Marekani ililipiza kisasi kwa kuwashambulia waliokuwa na wasiokuwa na hatia huko Afghanistan. Watu wengi walifikiria kuwa huo ni mwanzo wa vita vya Waislamu dhidi ya Wakristo hivyo kwamba wakashukiwa kimakosa kuwa maj ambazi wa kitaifa. (maneno 75)

B12.

i) Ajira yawatotoni tatizo sugu ulimwenguni.

ii) Wengi huajiriwakatika nyanjambalimbali.

iii) Familianyinginimaskini/fukara.

iv) Kupandakwagharamayamaishahuzidishaumaskini.

v) Nja huwatorosha nyumbani.

vi) Ukimwiumezidishamayatima.

vii) Wengi huondolewashuleni.

viii) Wenginehutoroshwamakwaonamaonevu

ix) Hukolmtaabishwakimwilinakiakili

Hufanyishwa kazi za sulubu / hulipwa malipo duni au wasilipwe kabisa.

x) Hilihuwasononeshnakuathiriafyayao.

B13.

a) -Ubinafsishajiwa mashirika yaiinHnaninguzokuuulimwengum.

- Kupungusa kushiriki kwa serikali katika mashirika.
- Kupanuka kwa sekta ya kibinasi.
- Uuzaji wa mali kutoka sekta ya serikali hadi ya umma.
- Ugavi wa sababuni inayoshindaniwa kati ya kampuni na mashirika tofauti kupitia mikataba.
- Lengo lake ni kuigatua nafasi ya serikali katika utendakazi na uendeshaj i wa mashirika.

b) - Uuzaji wa mashirika ya serikali au hisa huwa chanzo cha mapato ya kuendesha miradi mingine.

- Kuzuia kuingiliwa na serikali.
- Kupunguzahirij a ya serikali kwa mapato yasiyoleta faida.
- Hupunguza mashirika kuingiliwa nawanasiasa.
- Huimarisha utamaduni na kuvunja uhodhi wa kiserikali.
- Huipajamiiujasiriwakuanzishaamalitofauti.
- Mashirika ya kigeni hutwaa na kuongeza umaskini.
- Haumanishi ufanisi wa utendakasi wa makampuni na mashurika.
- Utaratibu usipokuwepo, hisa zinazouzwa hushushwa au hupa.

B14.

a) Jibu ;

Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo shughuli zote za kiuchumi ghairi ya zile ambazo ni za lazima kwa serikali huwa huria kwa watu binafsi. (alama 5,1 ya utiririko)

b) Jibu

1. Soko huru huwawezesha watu kuamua hatua yao kiuchumi.

2. Swala ibuka ni kuweka mipaka bainifu kati ya shughuli zinazohusishwa na serikali na zile zinawekwa huria kwa watu binafsi.

3. Haki ya kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi haiwezi kuachiwa mtu binafsi

4. Huduma za kimsingi za afya haziwezi kubinafsishwa

5. Huduma hizo zikiwachwa huru zitaishia kuwaisitihaki ya watu wa kipato cha juu

6. Udhibiti wa kiserikali hutokea kuyalinda mazingira dhidi ya uchafuzi wa viwanda.

7. Pia udhibiti huo hutokea kulinda haki za watu

SEHEMU YA TATU

(MATUMIZIYA LUGHA)

SARUFI

AINA ZA NOMINO

Nomino ni maneno yanayotumiwa kutajia mtu, kitu, hali au mahali maalum. Inafahamika kuwa kuna aina sita za nomino mathalan;

(a) Nomino za pekee

Hizi ni nomino ambazo huanza kwa herufi kubwa. Hasa hutaja vitu mahsusi kama vile, milima, nchi, watu, mito, maziwa n.k.

Mifano ya katika sentensi

i) MtoNzoiahufurika wakati wamasika.

ii) Fatuma ameenda sokoni sasa hivi.

iii) Nairobi ndio mji mkuu wa Kenya.

iv) Ziwa Bogoria hupatikana katika eneo la Bonde la Ufa

(b) Nomino za kawaida

Hizi ni nomino ambazo hazianzi kwa herufi kubwa ila tu zinapotumika mwanzoni mwa sentensi k.m.

i) Wanafunzi walishirikishwa kupanda miti mwaka huu.

ii) Wanaiunzi watazuru ikulu ya raisi hiyo kesho.

iii) Wananchi hupaswa kutii sheria za nchi kila mara.

(c) Nomini za dhania

Hizi ni nomino ambazo zinahusu vitu au mambo ya kufikirika tu pasi mguso wowote lakini matokeo yake ndio

huonekanak.m

i) Ukosefiiwachakulaulisababishamaala mengi nchini.

ii) UovualioutendaulMfanyalmfikishwakotini.

iii) Uhuni wake ulimfanyakuogopewa sana katika karia.

iv) Uvivu husababishawa na wanafunzi kufeli katika mitihani.

(d) Nomino za makundi/Jamii

Nomino hizi hasa huhusisha nomino zinazopatikana katika makundi

Mifano katika sentenzi

i) Kikosichamajeshi kilipelekwa mlima Elgon kulcabiliana na waasi.

ii) Zizi lang'ombe litajengwaupyabaadayakuharibiwanamafiariko.

iii) Moto uliwaka kwa kasi katika kichaka cha miti.

iv) Kambi ya wanajeshi ilivunj wa mlima Elgon baada ya kuwana waasi wote.

(e) Nomino za wingi

Hizi huwa ni nomino ambazo hupatikana tu katika wingi^na huwa haziwezi kuhesabika

Waziri aliwahakikishia wanafiinzi kuwa wakifanya vizuri katika mtihani ya kitaifa

atawapa maziwa mengi

i) Nyumba ilipoanza kuvuja maji yalijaa chumbani.

(f) Nomino za kitenzi Una

Hizi ni nomino ambazo huundwa kutokana na vitenzi. Huundwa kwa kuambishwa.

Kiambishi 'ku' kwenye mzizi kitenzi

Mifano katika sentensi

i) Kusoma kwake kuliwafurahisKa wasikilizaji.

ii) Mwanafunzi aliyependa kucheza darasani amefukunza ndakini.

iii) Wanafunziwalikasirishwanakuchekakwabawabu.

iii) KulimakwaBw.Bidii,kuliwafurahisha watalii

VITENZI

Vitenzi ni maneno yanayoeleza mambo yanayofanywa pia hujulikana kama kiarifa.

k.m.

i) Mwanafunzi anacheza uwanjani.

ii) Baba anaandika vizuri

iii) Jumaa liadhibiwa sana na mwalimu.

AINAYAVITENZI

a) Vitenzi Halisi

Hivi ni vielezi ambavyo huelezea kuhusu mambo yanayotendwa. Hasa huwa na viambishi awali na tampmati. Viambishi vihi aghalabu huwakilisha nafsi, wakati, kitendwa lyambwa, mzizi na kimalizio, kwa mfano Anakimbia

A - nafsi

na - wakati

kimbi-mzizi

a - kimalizio

b) Vitenzi vikuu

Hivi ndivyo vitenzi ambavyo hubeba maana kuu ya kitendo pasi kuchukua viambishi awali natemati kama ilivyo"

katika vitenzi halisi.

Aghalabu vitenzi hivi hufungamanishwa na kiambishi [c]ku'kwa mfano

Cheza Lima Ondoka

kula soma safiri

lia amka lala

piga

Mifano katika sentensi

i) Wanafunzi waliamua kusoma kwa bidii.

ii) Baba amehitimisha safari yake.

iii) Mtoto alitaka kula samaki jana jioni.

iv) Jua kali anapenda kuimba nyimbo za mapenzi.

c) Vitenzi visaidizi

Vitenzi hivi hujiri tu kwa kutumika painoja na vitenzi vikuu katika sentensi kwa vile vitenzi hivi haviwezi

kujisimamia huwa vinachukua viambishi awali na pia hutokea kabla ya vitenzi vikuu au vitenzi halisi. Kwa mfano;

i) Juma atakuwa akisoma kila asubuhi kabla ya kuelekea shuleni.

ii) Babu amekwenda kucheza bao.

iii) Wanafunzi wa shule yet hawajawahi kuzuru mbuga la wanvama pori.

Wanajeshi watu wanataka kununua vifaru vya kulinda usalama. ,

(d) <u>Vitenzi Vishirikishi</u>

Vitenzi hivi hasa huwa ni vya ainambili. Hasahutumiwakuashiriaishitighalaainati.

Mathalanimaziagira, hulka,

Hali n.k.

Kwa mfano;

Vitenzi vishirikishi huwa ni vya ainambili;

a) WenzivishirikisMvikamMifo .

b) vitenzi vishirikishi vipungufii

a) Vitenzi vishirikishi vikamilifu

Katika aina hii ya vitenzi vishirikishi. Vitenzi hivi hasa huchukua viambishi vya wakati;

uliopita-Li

timlifu - me

ujao - ta

na nafsi, Ni - Tu, U - M, a - wa

Matumizi katika sentensi

i) Nyanya hakumaliza kula mkate alionunuliwa na mjuukuu wake.

if) Hamisi hakwenda kwa mwalimu mkuu.

iii) Yohana hakufanya kazi ya mwalimu.

iv) Babaalikuwaanalima.

Zoezi

Tambua vitenzi vishirikishi vikamilifu katika sentensi zifuatazo

i) Amekwisha sema hayo mara nyingi.

ii) Baba amekwenda kuletwa.

iii) Atakuja kesho asubuhi.

iv) juma hakuweza kusafiri ulaya.

v) Yeye anataka kuimba leo.

b) <u>Vitenzi vishirikishi vipungufu</u>

Vitenzi hivi hujisimamiapasi kuchukua viambishi vyangeli nafsi au wakati, Kwa mfano;

Ngali ii si tu

ndi . ngali japo

i) Katibu cha mwalimu kombo ndicho kizuri cha kudurusu

ii) Juma ndiye mtangazaji bora mwaka huu.

iii) Mwalimu wetu angali hajatuzwa zawadi.

iv) Nuru ya fasihi ni kitabu kizuri cha kudurusu.

v) Ogala si kocha mzuri kama Kimanzi.

e) <u>Vitenzi Sambamba</u>

Hivi ni vitenzi ambavyo hutumiwa viwili au zaidi kwa pamoj a iii kutoa maana moja kwa ukamftifb. Yamkini vitenzi visaidizi. Vitenzi hivi vyote vinapotumika huwa vimechukua viarnbishi vya wakati kwa mfano;

i) Wanafunzi waliweza kuona wanyamapori wengi.

ii) Hatujaenda kumwona mgonj wa hospitalini.

iii) Yusufu aliweza kuftindisha kabla ya kustaafu.

iv) Mama hai aenda kumtembelea tanRu atoke marekani.

v) Atapaswa kusoma makala hayo aliyoyandika. .

AINA ZA MANENO

Sentensi huwa zimeundwa kwa aina mbalimbali ya maneno. Maneno haya yote huwa yametengewa herufi maalum ill yaweze kutofautishwa. Maneno haya ni; , ^

Nomino - N

Kitenzi - T

Kiwakilishi- W

Kivumidii - V

Kielezi - E

Kiunganishi- U

Kihusishi - H

Kihisihi - I

Nomino –

Huwani jina litumiwalo kumtajamtu, kitu, jambo fulani, mahali fulani, vitu tofauti tofauti n.k. Kwa mfano; Juma, Nairobi, Mto Nzoia, Ijumaa, Krismasi, Agosti n.k.

Kitenzi - Ni neno linalotoa taarifa kuhusu kitendo kilichofanyika, Kwa mfano;

i) Timu va Harambee ililakiwa kwa shangwe.

ii) Sisi tunacheza mpira.

iii) Kijakazi alipika wali asubuhi

Kivumishi –

Huwa ni neno linalotoa habari zaidi kuhusu nomino. Neno hili hujiri baada ya nomino k.m.

i) Kijana yule ni mtundu sana.

ii) Wanaiunziwerevuwatafiizwakesho.

iii) Mwalimu mwenvewe ndive alivemfukuza.

iv) Wananchi wengi walimpigia kura.

Kiwakilishi (W)

Ni maneno au ni viambishi vibadala vya nomino ambavyo huchukua mahala pa nomino, kwa mfano;

i) Nytnvi mtafukuzwa nyumbani leo.

ii) Atawindawanyamamwituleo.

iii) Nani amecheka?

Kiunganishi (u)

Huunganisha hasa fungu la maneno au neno iii kuleta gezo mbalimbali katika sentensi. Kwa mfano; au, na, lakini, ilhali, fauka ya, licha ya, sembuze, ijapo, ijapokuwa n.k.

Kielezi (e)

Haya ni maneno ambayo hufafanua zaidi kuhusu vivumishi, vitenzi au vielezi virjgine, kwa mfano;

i) Baba alilima sanajana. –

ii) Rashidalituzwazawadinzuri.

iii) Magaidi walilipuliwavibaya.

Kihisishi/kishangao/kiingizi (I)

Haya ni maneno ambayo huonyesha mshutuko, kuduwaza au kustaajabu kuhusu ufldhuli au wema wa mja. Kwa mfano;

i) Lo! Sikujua kuwa jirani ni mwizi

ii) Masalaale! Nani yule?

iii) Ah! Wacha niondoke sasa hivi

<u>Kihusishi (H)</u>

Haya ni maneno yanayoonyesha uhusiano baina ya vitu mbali mbali.

Kwamfano:

i) Baba alitembea kando ya barabrara.

ii) Mama aliweka maziwa ndani ya kabati.

iii) Monika aliweka mzigo wake chini ya meza.

MASWALI YA SARUFI

C1

(a) Akifisha kifungu kifuatacho

"Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki" "Lo" baba watoto akamaka. Hii barua kweli imetoka kwa mwanangu Wafua. "Waniuliza mimi?" mama akamjibu "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani S.L.P 128 Vuga" (alama 5)

(b) (i) Andika sentensi ifutayo kwa wingi

Uwanja mwingineo umechimbuliwa kuongezea ule wazamani (alama 1)

(ii) Unda jina kutokana na kivumishi hiki

Refu (alama 1)

(iii) Tunga sentensi moj a ukitumia-ki-yamsahrti (alama 1)

(c) (i) Tunga sentensi tano kuonyesha matumizi matano tofautiyaneno ,

KWA (alama5)

(ii) Tumiaviunganishivifuatavyokatika sentensi

I) Mighairi ya

II Maadam

(alama 2)

(d) Sentensi ifuatavyo ina maanambilitofauti. Zieleze

Huyu amekuja kutuliza (alama 2)

(e) Tofautisha maana

(i) Ningekuwa na uwezo ningesafiri kwenda ng'ambo

(ii) Ningalikuwanauwezoningalisarikikwendang'ambo (alama2)

(f) Ainisha sehemu zote sarufi katika sentensi ifuatayo

Ninaondoka

(g) Unda jina moja kutokana na majina yoyote mawiliyaKiswahilisanifti (alamal)

C2

(a) SahiWshamakosayaliyomokatika sentensi hizi mbili zifuatazo

(i) Bei za vitu zimepanda juu sana siku hizi

(ii) Weka mizigo kwa gari (alama2)

(b) Elezamaanaya sentensi hizi

(i) mikono yao imeshikana

(ii) mikono yao imeshikamana (alama2)

(c) Andika sentensi zifuatazo ukitumia kinyume cha neon lililoandikwa kwa herufi za mlazo;

(i) Usijaribu *kupaaza* sauti unapoimba (alamal)

(ii) Huyu ni mtu *mwenye busara* (alamal)

(iii) Binadamu hawezi *kumuumbua* mwenzake (alama 1)

(d) Akifisha kifungu kifioatacho:

Bwana mwenyekiti mgeni wetu wa leo wazazi waalimu wote hata wanafunzi leo ni siku muhimu je mngependa niwafahamishe msaada tuliopokea kutoka kwa wizara ya elimu

(alama 4)

(e) Tunasema: <u>Mtoto huyu mzuri anapendeza</u>

Ukitumia majina yafuatayo kamilisha sentensi ukifuata mfano ulio hapo juu

(i) Ngome (alamal)

(ii) Mitume (alamal)

(iii) Heshima

(iv) Ng'ombe (alamal)

(v) Vilema (alamal)

(h) Kutokana na vitenzi tunaweza kuunda maj ina, na pia kutokana na maj ina tunaweza kuunda vitenzi. Mfano:

Jina	Kiteado
Mwuzaji	uza
Muzo	uza
Wimbo	imba

Sasa kamilisha:

Jina	Kitendo
(i) Mnada	________
(n) Kikomo	________
(iii) ________	ruhusu
(iv) ________	ashiki
(v) ________	husudu (alama5)

(i) Andika katika msemo halisi

Mvulana, alimwambia baba yake kuwa alitaka kwenda sokoni (alama 2)

(n) Andika katika msemo wataarifa

Nitakuwa nikija hapa kila siku kukuona",Kamau alimwambia shangazi yake '

Eleza matumizi ya' Po' katika sentensi hii Nilipofika nilirnwona pale alipokuwa amesimama

(alama 2)

(k) Mtu akicheza mchezo mahali fulani tunaweza kusema alicheza hapo ukifuata mfano huu, tumia vitenzi vilivyoko l^tika mabano lojkamilisha:

(i) *Ali*______________________hapo (la)

(ii) Ali______________________hapo (fa)

(iii) Ali______________________hapo (oa)

C3

Jibu maswali yafutayo kulingana na maagizo

(a) ***Andika katika msemo wa taarifa***

Mzazi 'lieshonatokaufikenyumba Mtoto:

"Nitajaribu, lakini mwalimu alisema tutafanya mtihani jioni

(alama4)

(b) ***Badiisha katika <u>udogo</u> kisha <u>uukanushe</u> udogo huo***

(i) Guu lake limepona baada ya kuumwa na jibwa la jijini (alama2)

(ii) Nyumba yenyewe ilijengwa bondeni karibu na mto (alama2)

(c) ***Andika katika kauli ya kutendesha***

(i) Nataka upike chakula hiki vizuri (alamal)

(ii) Toa ushuru forodhani (alamal)

(d) ***Sahihisha bila kubadilisha maana*** **;**

(i) Usikuje hapa kwetu kwani sitakuwamo (alamal)

(ii) Basi la shule limeharibika moshi nyingi inatokea dirishani na maji inatiririka ovyo

(alamal)

(e) *Eila kubadilisha maana andika sentensi zifuatazo ukitumia kirejeleo cha ngeli kifaacho*

(i) Nyumba alishinda farasi kukimbia (alamal)

(ii) Milango yote yajifunga ovyo nenda ukafunge (alamal)

(iii) Hamisiamekatanyasivizuri (alamal)

(iv) Jiwe lile liliangukia matunda (alamal)

(f) *Eleza matumizi manne tofautiya* - na - (alama 4)

(g) *Eleza maana mbili mbili zinazotakana na sentensi zifuatazo*

(i) Mtoto alitimua mbio, kuona nyoka (alama 2)

(ii) Juma alifagia chakula (alamal)

(iii) sisikii vizuri (alama2)

(h) *Tunga sentensi ya neno moja ambayo ina visehemu vifuatavyo vya sarufi*

-kiima,

-Wakati

-kirejeleo

- Kiwakilishi kitendwa

-Kitenzi (alama 5)

(i) *Bila kunyambua andika maneno mawili ambayo yanatokana na shina moja na neno:*

Imani

C4

1. (a) *Akifisha kifungu hiki:*

nilipomwendea aliniangalia kisha akaniambia siamini kuwa ni wewe uliyeandika barua (alama3)

(b) *Onyesha viunganishi vingine badala ya vile vilivyotumiwa katika sentensi hizi:*

Watu wanne walipeperushwajuu kwajuu na upepo mkali (alama 4)

(c) *Tumia viunganishi vingine badataya vile vilivyotumiwa katika sentensi hizi:*

(i) Anayetafuta hachoki hata akichoka keshapata (alama 1)

(ii) Ngojeeni hadi washiriki wote wafike (alama 1)

(d) *Tumia kiulizio –pi-kukamilisha:*

(i) Nimitume........... .... aliowataja? (alama 1)

(ii) Ni kiziwi .... aliyemwona akipita? (alama 1)

(e) *Tunatumia viashiria vya kuthibitisha kwa mfano:-*

Kitabu kiki hiki

Sasa kamilisha:

Ni mbwa .... aliyekula chakula cha mtoto (alama 1)

(f) *Andika upya sentensi ifutayo ukitumia kirejeshi (kihusiano cha ngeli cha mwisho*

Mwanafunzi anayefanikiwa maishani ni yule anayesoma kwa bidii na pia anayetii wakuu wake. (alama 2)

(g) Jaza viambishi vifaavyo katika sentensi zifuatazo:

(i) Ukuta..........enyewe uria hyiifa nyingi lakini fundi....ote anaweza kuukarabati (alama2)

(ii) Maji yalizoa changarawe....ote na vitu....ingine....o ufuoni mwa bahari

C5

A. (a) *Jaza kiambishi kifaacho:*

Ume_______ona kalamu nyekundu zili____potea? (alama 2)

(b) *Andika kwa umoja:*

Tumewaondoleeni matatizo yenu yafaa mtushukuru (alama 2)

(c) Nyambua vitenzi vifiiavyo ili kupata majina (nomino) mawili tofauti:

(i) Kumbuka...

(ii) Shona..

(m) Cheka...

(d) *Ondoa - amba-bila kubadilisha maana:*

(i) Kuimba ambako kulisifika siku nyingi sasa kunatia shaka (alama 1)

(ii) Mibuni ambayo hupandwa wakati wa mvua hustawi (alama 1)

(e) Sahihisha:

Siku hizi mahitaji imezidi na pesa haitoshi (alama 1)

(f) Akifisha:

Sijaona kitabu kizuri kama hiki utaniazima siku ngapi Bashiri alimwuliza Sijaona

(alama4)

(g) *Eleza maana mbili za sentenzi:*

Jua nisemalo ni muhimu kwetu (alama2)

(h) Kiambishi-U-hutambulisha majinayangeliyaU (umoja), Hatahivyobaadhiya majina haya huchukua viambishi tofauti katika wingi. Orodhesha maj ina matano kama hayo, kisha . uonyeshe viambishi hivyo tofauti vya ngeli (katika umoja na wingi) (alama 5)

C6

A. (a) Eleza tofauti iliyopo katika jozi hii ya sentensi

Alimpatia soda na chupa

Alimpatia soda kwa chupa (alama2)

(b) *Kamiliska jedwali ukifuatia mfano uliopewa*

Wimbo	Mwimbaji	Uimbaji
Jengo	....	....
Pendo	....	…..........

(c) *Taja vielezi vinavyopatikana katika sentensi hizi; kiska eleza nl vielei4 vya aika gain* (alama4)

(i) Aliamka alfajiri

(ii) Mtu huyu ni hodari sana

(d) *Andika kwa usemi kalisi*

Yohana alisema kwamba nj iani kulikuwa kumenyesha sana ndio sababu tulichikwa. (alama2)

(e) Tunga sentensi moja mojaukkttmia alama zifuatazo za udkifishaji

(alam 4)

(i) ritifaa

(ii) parandesi

(iii) ckikuduku

(iv) mshangao

(f) Tunga sentensi ukionyesha niatumizi ya vitenzi vya silabi moja katika jinsi ya kutendesha ukitumia silabi hizi ... (alam 3)

(i) -la

(ii) nywa

(iii) fa

(g) *Taja na ubainishe aina za viwakilishi katika sentensi zifuatazo* (alama 4)

(i) He minazi yangu niliyopalilia inakua vizuri

(ii) Mimi niriataka kumwona mwanariadha aliyepata nishani ya dhahabu

(h) *Andika kwa wingi:*

(i) Uta wake nimrefunamkubwa sana

(ii) Merikebu itakayofika kesho itang'oa nanga keshokutwa

(i) Andika upya sentenzi zifiiatazo ukitumia neno amba (alama 2)

(i) Kijiti kilichovinjika kiliimwumiza Anmina mguuni

(ii) Barua zitakazoandikwa na baba kesho zitatumwa mwaka uj ao

(j) *Sahihisha sentensi hizi:* (alama 2)

(i) Bahasha ilionunuliwa jana ni kubwa na mzuri

(ii) Mananasi hizi zinauzwa ghali kwa sababu zimeiva vizuri sana

C7

(a) *Kwa kutumia kirejeshi kifaacho$_9$ rekebisha sentensi ifuatayo kwa njia mbili tofauti*

Yulendiyeinkwasiambayealiyeniisurika (alama 2)

(b) *Andika umoja wa sentensi hizi:*

(i) Kwato za wanyama hutufaidi

(ii) Mnabdca vyeti vya kuwasaidia?

(c) *Andika ukubwa wa*

Mwizi aliiba kikapu na ng'ombe

(d) *Tunga sentensi sahihi ukidhihinsha wingi wa majina yafuatayo*

(i) Ukanda

(ii) Uzee

(e) *Sahihisha sentensizifuatazo bila kugeuza maana*

(i) Kikombechenyekimevunjikantkipya

(ii) Nimepeanakilabukwamwalimumkuu (alamal)

(f) *Tunaweza kusema katika chumba au*

(i) …………………………………………………………..

(ii) …………………………………………………………..

(g) *Andika sentensi zifuatazo katika halt ya kutendewa*

(i) Yuleng'ombealizaandamanikubwajana

(ii) Mavu hawa wamemsumbua Nyatogo kwa muda mrefu

(h) *Kwa kurejelea ngeli za mahali, andika sentensi tatu ukionyesha matumiziya kila moja* (alama 3)

(i) *Andika sentenm za mseto kutokana na mbilifupi uizopewa*

(i) Mwanafunzi amesoma kwa bidii. Mwanafunzi anataka kupita mtihani

(alamal)

(ii) Leonimerucknyumbani. Sipendelei kuishi hapa - (alama 2)

(j) *Geuza sentensi hizi kutoka msemo wa taarifa hadi msemo halisi*

(i) Mamaalisemanichukuenafakayetunikauzesokoni (alama2)

(ii) Mwalimualiombaaletewevitabuvyake kutoka darasani (alama 2)

(k) *Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii.*

Wenzake wamelipwa pesa zao, yeye bado amelala (alama 2)

C8

(a) Eleza matumizi matatuyaKIna utunge sentensi moja kwa kila mojawapo.

(alama 6)

(b) Tambulisha viwakilishi nafsi katika sentensi zifuatazo, halafu u/igeuze sentensi hizokwawingi .

(i) Nilisomakitabuchake

(ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia

(iii) Alishinda nishani ya dhahabu (alama 6)

(c) *Akifisha sentensi hit -*

Watu wengi warnezoea kusema ajali bwana basi yakaishia hapo lakini kufanya hivyo ni sawa. (alama 3)

(d) *Andika sentensi hizi kwa umola* (alama 2)

(i) Mafuta haya yanachuruzika sana

(ii) Miinuko ile ndiyo mwanzo wa milima ya Chungu

(e) *Sahihisha sentensi zifuatazo:* (alama 2)

(i) Kile kitabu kilipasuka ni changu

(ii) Mtotomwenyeameangukaninduguyangu

(f) Kanusha:

(i) Matawi ya mti ambayo yalikauka yalikatwa (alama 2)

(ii) Matofali haya yanatumiwa kwa ujenzi wa nyumba

(g) *Andika sentensi hizi upya ukitumia -o-te-*

(i) Chakula kikibaki hutupiliwa mbali (alama 2)

(ii) Kila nyumba unayoingia unapata watoto wawili

h) *Yapange majina yafuatayo katika ngeli zake*

(i) Neno..

(ii) Kiongozi...

(iii) Mate.. (alama 3)

j) *Ukizingatia neno lililo katika mabano, andika sentensi hizi katika haliya kutendeka* (alama 2)

(i) Daraja hili(vuka)tu wa kati wakiangazi

(ii) Kitabu hicho (soma) ijapokuwa sura zingine hazimo

(j) *Tunga sentensi ukionyesha matumiziya:*

(i) -enye (alama 2)

(ii) -enyewe

C9

(a) Tumia viashiria vya kutilia mkazo katika sentensi zifutazo

(i) Kibogoyo................ Ndiye anayehitaj i meno ya dhahabu

(ii) Vyakula................. mvipikavyo nyinyi, nasi twavipika

(b) Geuza sentensi zifuatazo ziwe katika haliya umoja

(i) Huku kuimba kwenu kuzuri kutawapendeza wageni

(ii) Hii miche ni mizuri sana, itatufaa (alama 2)

(c) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumiaviunganisliivifaavyo

(i) Chakula hiki hakina mchuzi. Hakina chumvi *(*alama 1)

(ii) Romeo aliamka. Alitazama saa yake Akaia kiamsha kinywa mbio mbio

(alama 2)

(d) Ziandike upya sentensi zifuatazo kwa kufaata maagizo uliyopewa

(i) Nimemleta paka ili aue panya wote wanaotusumbua hapa kwetu nyumbani

(anza: Panya......) (alama2)

(ii) Mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa amepatikana katika bwawa la maji (anza Katika bwawa.....) (alama 2)

(e) Andikakwamsemohalisi sentensi. Tajiri alishangaa kuwa niliweza kuubeba mzigo huo peke yangu (alama 2)

(f) Piga mstari vivumishi katika sentensi hizi

(i) Sina nguo yoyote niwezayo kuvaa (alama 1)

(ii) Mtoto mwenyewe ataileta kalamu (alama 1)

(g) Andika vitenzi vinavyotokana na majina haya;

(i) mfuasi

(ii) kifaa

(iii) mharibu (alama 3)

(h) Kanusha

(i) Ungemwuliza vizuri angekujibu bila wasiwasi (alama 1)

(ii) Andika kinyume

Mjomba alichomeka upanga kwenye ala - (alama 2)

(i) Eleza maana nne tofauti za sentensi hii

Alinunuliwa samaki na mtoto wake (alama 4)

(j) Eleza tofauti bainaya sentensi hizi

(i) Ningekuwa na pesa ningenunua shamba

(a) Ningalikuwa na pesa ningalinunua shamba (alama 2)

B.

(a) kamilisha tashbihi zifuatazo

(i) Baidika kama

(ii) Mzima kama

(b) Tumia tanakali za sauti zifuatazo kukamilisha sentensi hizi;

(i) Sauti ya waimbaji haikusikika tena, ilikuwa imedidima...... wageni walipoflka katika jukwaa

(ii) Simba ni mnyama hodari sana, akimkamata swara humrarua (alama 2)

(c) Tunga sentensi mbili tofauti zinazo bainisha maana tofauti kati ya: (i) Nduni (ii) Duni (alama 4),

(d) (i) Mdudu anayetengeneza utandu huitwa (alama 1)

(ii) Mdudu mwenye mkia uliopinda nchani ambao una sumu ni

(alama 1)

(e) Andika inethali mojainayotokananamaelezoyafuatayo Asiye na uwezo ataendelea kuwa bila uwezo hata akifanya bidii namna gain (alama 2)

C1O

(a) Andika udogo na ukubwa wa jina ngoma

(i) ____________

(ii) ………………

(b) (i) Eleza namna mbili za matumizi ya alama ifutayo ya uakifishi (;)

(ii) Tunga sentensi mbili tofauti zinazoonyesha matumizi hayo.

(c) Tofautishamaanaza sentensi zifuatazo:

(i) Kazi yote ni muhimu

(ii) Kazi yoyote nimuhimu

(d) Tunga sentensi mbilimbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya:

Ka (i) ………………………..

(ii) ………………………

Ndivyo (i) …………………………

(ii) …………………………

(e) Tunga sentensi kuonyesha matumizi sahihiyaviunganishihivi

(i) ingawaje ______________________

(ii) ilhali _________________________

(f) Tambulisha kielelezi, kivumishi na mnyambuliko wa kitenzi katika sentensi ifuatayo: Msichana mrembo alikuja upesi akimkimbilia dadake.

(g) Andika kifungu hiki kutoka usemi wa taarifa hadi usemi halisi (alama 2)

Watoto waliambiwa na mama yao watakaporudi nyumbani waoge, wale, hala III waanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wao kwa kutazama

vipindi vya runinga. Aliwakumbusha kuwa wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shuleni na wameaj iriwa kazi.

(h) (i) Taja vihusishi vitatu vinavyorejelea mahali, wakati na kiwango (alama3)

(ii) Tunga sentensi kuonyesha matumizi ya kila kihusishi

(i) Andika sentensi zifuatazo upya kwa kufuata maagizo

(i) Alicheza kwa bidii akawafurahisha wengi waliohudhuria tamasha hizo

Anza kwa: Kucheza

(ii) Karamu hiyo ilifana sana, kila mtu alikula chakula akatosheka Anza kwa: Chakula

(j) Tunga sentensi mbili tofauti ukitumia vitenzi hivi vya silabi moja

(i) Pa ________________

(ii) La

(k) Unda vitenzi kutokana na maj ina haya:

(i) Mtukufu ______________

(ii) Mchumba

C11

(a) Bainisha aina ya vivumishi katika sentensi hii

Nyiimba yangu rd maridadi

(b) Kamilishajedwali

Kufanya	kufanyia	kufanywa
Kula	_____	
Kuunga	______	______

(c) Eleza matumizi ya kwa katika sentensi hii

Aliimba kwa sauti tamu

(d) Andika kwa wingi

Pahala hapa ni pake

(e) Eleza mtumizi ya na katika sentensi:

Halima na Asha wanasaidiana

(f) Huku ukitoa mifano, fafanua miundo mitatu ya majina katika ngeli ya LI-YA

(g) Onyesha (i) Kielezi (ii) Kitenzi katika sentensi: Mvua ilinyeshamfululizo

(h) Kanusha sentensi hii:

Tumechukua nguo chache kuuza

(i) Tumia-ndi-pamojanaviashiria vyangelikujazamapengo cw-

(i) Wewe _____ninayekutafiita

(ii) Nyinyi______mnaoongoza

(j) Andika sentensi hiiupya kwa kufuatamaagizo

(i) Nilikuwa nimejitayarisha vizuri kwa hivyo sikuona ugumu wowote katika

safari yangu

Anza: Safari............. (alama2)

(k) Geuza vitenzi hivi viwe majina

(i) Shukuru

(ii) Enda

(1) Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii.

Mamake Juma na Mariamu walitutembelea

C12

a) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya ngeli ya I -1

b) Changanua sentensi ifiiatayoukitumiamchoro wa matawi: Mkulima mzembe amepata hasara

c) Onyesha viambishi awali na tamati katika kitenzi: Alimchezea

d) Taja sauti mbili zinazo tamki wa midomoni

e) Kanusha sentensi ifiiatayo: Ningaiikuwa napesa ningalinunua nyumba.

f) Kitenzi Fumbata kiko katika hali(kauli) ya Tendata, Fanyata.

g) Tunga sentensi ukitumiakielelezi cha:

  i) Wakati

  ii) Mahali

h) Andika sentensi zifuatazo kulingana na maagizo uliyopewa.

  i) Mhunzi mrefu alisliinda tuzo (anza kwa: Tuzo.....)

  ii) Mwanaftinzi huyu anasoma Idf aransa (Anza kwa Idashiria kisisitizi)

i) Sentensi hizi ni za aina gani?

  i) Lonare anatembea kwa kasi.

  ii) HalimaanaandikahaliEkomwa anasoma.

j) Tunga sentensi moja ukitumia neneo "seuze"

k) Bmnisha kirai nomino na Kirai Tenzi katika sentensi:

Jirani mwema alinipa chakula)

l) Unda Nimino kutqkana na vitenzi

  i) Chelewa

  ii) Andika

m) Onyesha hali katika sentensi zifuatazo:

i) Huenda mvua ikanyesha leo.

ii) Miti hukatwa kila siku duniani

n) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumianeno "japo"

i) Selinaalijitahidi sana

ii) Selinahakushindambiohizo.

o) Andikakinyumecha: - Mwise alikunja nguo aliokua ameanika.

p) Sahihisha sentensi:

q) Andlka katika msemo wa taarifa. "Sitathubutu kumpa pesa zaagu" Mkolwe alisema.

r) Tunga sentensi kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo:

Suka na Zuka

s) Eleza matumizi ya ritifaa katika: N'shamchukua

t) Andika udogo na ukubwa wa neno'kiti'

u) Eleza matumizi ya "na" Katika sentensi:

Sofia naRaeliwanaandaliwachainampishi

C13

a) Tunga sentensi moja ukitumia nomino dhahania.

b) Eleza maana mbili za sentensi ifoatayo:

Hawa ni watoto wa amarehemu Bwana Nzovu na Bi Makamo. (alama 2)

c) Unda nomino moja kutokana na kitensi "ghafilika". (alama 1)

d) Andika kwa wingi:Nyundo hii imevunjika mpini wake. (alama 1)

e) Ainisha sentensi ifuatayo ukitumiajedwali. (alama 3)

Mvulana mrefu anavuka barabara

f) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi ziftiatazo:

i) Mtoto mwenyewe alienda shambani. (alama 1)

ii) Kazi yetu haihitajiki shuleni. (alama 1)

g) Koloni/nuktambili(:)hutumiwa katika kuorodhesha. Onyesha matumizi mengine matatuyakoloni(:) (alama 3)

h) Tunga sentensi itakayoonyesha matumizi ya kihusishi cha a-unganifu. (alama 2)

i) Bainisha kishazi huru na kishazi tegemezi katika seiatensi ifuatayo 'Mkulima aliyepanda wakati ufaao amepata mavuno mazuri (alama 2)

j) Ainisha viambishi katika neno: kujidhiki. (alama 2)

k) Tambua na ueleze aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo

'Kalamu aliyokuwa nayo Mwalimu ni ya mwanafunzi. (alama 2)

l) Andika viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:

i) Chakula...

(alama 1)

ii) Kwetu..................:............. .... (alama 1)

m) Badilisha sentensi ifuatayo ili iwe katika hali ya kuamuru. Baba ingia ndani. (alama 2)

n) Elezamaanaya sentensi

'Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyurnba na ningalistarehe'. (alama 2)

o) Fafanua aina za hali zinazotumika katika sentensi hizi.

i) Mwimbaji aliimba, akacheza na akachanganisha sana. (alama 1)

ii) Shangazihujakilamara. (alama 1)

p) Andika. Katika mnsemo wa taarifa ‘nitakuarifu nimkimwona’, Elma alisema. (alama 3)

q) Nyambua kitenzi "ota" kama kinavyotokea katika kirai "ota ndoto" ili tofauti tatu zilitoke (alama 3)

C14

a) Tambuamzizi katika neno. (alama 1)

"msahaulifu"..

b) Tunga sentensi ukitumiakivumishichanomino. (alama 1)

c) Andikakinyumecha:

Wasichanawatatuwanaingiadarasanikwaharaka (alama 2)

d) (i) Fafanua maana ya "mofimu huru" (alama 1)

(ii) Toa mfano mmoja wa mofimu huru.

e) Tambua kiambushi awali na tamati katika neno alaye. (alama 2)

Tumia kirejeshi-amba-kuunganisha sentensi ziluatazo:

(i) Mwanafunziwlenimrefli.

(ii) Mwanafiinziyuleamepitaintihani. (alama 2)

g) Sahihisha sentensi hii:

Waya yangu imepotea

.... (alama 1)

h) Taja aina ya yambwa iliyopigiwa mstari katika sentensi ifuatayo: Mpishi amempikia mgeni wall vizuri. (alama 1)

i) Ibadilishe chagizo ya mbahali kwa vile ile ya wakati katika sentensi ifuatayo:

Mchezaji aliucheza mpira mjini Malindi.

j) Elezamaanambiliza sentensi:

Yohana alimpigia Husha mpira,

Yohana alipiga mpira badalayaHusha

k) ' Kanusha:

Sisi tumemaliza kujenga nyumba ambayo ingaikuwa yake angalifurahi

.... (alama 1)

l) Undano minokutokanana

i) Zingua... (alama 1)

ii) Tosa... (alama 1)

m) Ichoree vielezo matawi sentensi:

Paka mdogo amepanda mchungwani. (alama 2)

n) Tumia **kihusishi badalia** kutunga upya sentensi hii:

Mgeni yuko katika nyumba (alama 2)

o) Undakitenzikutokanananen "sahili"

.... (alama 1)

p) Eleza tofauti kati ya sauti (z) na (d) (alama 2)

q) Tambua aina ya kitenzi kilichopigiwa mstari katika sentensi. Mzee huenda anacheza kamari. (alama 1)

r) Badilisha kiwakilishi kimildlishi kwa kiwakilishi kionyeshi katika sentensi:

Cha keki lipatikanao chini (alama 1)

s) Tumia mfano mmoja mmoja kutofautisha baina ya **sahili** na **ambatano**.

(alama 4)

(t) Tunga Sentensi itakayodhihirisha matumizi ya kielezi cha nomino

(alama 1)

(u) Andika kwa wingi:

Mvu imebomoa nyumba ya jirani

v) Akifisha kifungu kifuatacho:

huenda serikali iwezie kuidhibiti bei ya petroli hatuwezi kuyaruhusu makampuni ya petroli kuuyanyasa umma alisema waziri wa kawi bei ya petroli imeongezwa maranne katika kipindi cha mwezi mmoja.

MAJIBU

MATUMIZI YA LUGH A - SARUFI

Cl

a) "Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki." Lo! Baba watoto akamaka. Hii kweli imetoka kwa mwanangu Wafua?" Waniuliza mimi?" Mama watoto akamjibu. "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani, S.L.P. 128 Vuga"

Kituol

Herufi ndogo 1

Alama ya kuuiiza 2

Kikomo 1

Alama ya mshangao 1

Alama za kufiinga na kufungua (jumla alama 5)

b) i) Nyanja nyinginezo zimechimbuliwa kuongeza zile za zamani

ii) Urefii

iii) Ukifika utamkuta nyumbani

c) i) Amenunua kwa shilingi tatu (bei)

ii) Ameenda moja kwa moja (kufululiza)

iii) Juma amekwenda kwa Hamisi (mahali)

iv) Walipata nyongeza ya mshahara ya ishirini kwa mia (sehemu ya kitu)

v) Walikuja mkutanoni wake kwa waume (pamoja)

vi) Alitembea kwa maringo (namna)

vii) Kwa mnajili / kwa mintarafu (ya kurejelea)

ii) - Minghairi ya kwenda nyumbani kij ana alikwenda sinema

- Maadam nina bidii nitapita mtihani huu

d) i) -Kutufanya tulie

ii) -Kupoza

e) i) -Kuna uwezekano

ii) - Hakuna uwezekano

f) i) Ni - na - ondok - a

ii) Nafsi - wakati - shina - kiishio

g) Mwanahewa

Mwanamwali

Bata mzinga

Mwana Serere

Mwanamaji

Mkaza mwana n.k.

C2

1. Sarufi

a) i) Bei ya vitu imepanda sana siku hizi (anaweza kuacha juu)

ii) Weka mizigo katika gari / ndani ya ngari / garini /juu ya.gari / kwenye gari (alama2)

b) i) Mikono yao imcgusana au kukutana lakini inaweza kutengana kwa urahisi ushirika wa kawaida / kusalimiana.

ii) Mikono yao imekwamananivigumu kutengana /imeganda (alama 2)

c) i) Usijaribu kupunguza / kushusha / kufifisha / kuteremsha / kudidimiza sauti unaoimba.

i) Huyu ni mtu mpumbavu/mjinga (alamal)

ii) Binadamu hawezi kumuumba mwenzake.

d) Kuakifisha

"Bwana Mwenyeketi, mgeni wetu wa leo, wazazi, walimu -wote na hata wanaftuizi.

Leo ni siku muhimu. Je,rrmgependaniwafahariaishpmsaadatuliopokeaku^ yaElimu?"

e) i) Ngome hii nzuri inapendeza au

Ngome hizi ni nzuri zinapendeza

ii) Mitume hawa wazuri wanapendeza

iii) Heshima hii nzuri inapendeza.

iv) Ng'ombe huyu mzuri anapendeza

Ng'ombe hawa wazuri wanapendeza

v) Vilema hawa wazuri wanapendeza

Vilema hivi vizuri vinapendeza

(alama5)

f)	**Jina**	**Kitenzi**	**(alama5)**
	Mnada	Nadi	
	Kikomo	Koma	
	Ruhusa	ruhusu	
	Ashiki / shauku	ashiki	
	Hasidi / husuda	husudu	

g) i) Mseifto halisi

"Ninanataka kwenda sokoni" mvulana alimwamiba baba yake. Au

Mvulana

alimwambia baba yake, ""Ninataka kwenda sokoni"

"Babaninataka kwenda sokoni," (alama2)

ii) Msemo wa taarifa

Kamau alimwambia shangazi yake kuwa angekuwa akienda pale / hapo

kila siku kumwona (alama 2)

h) Po ya kwanza inaonyesha wakati

Po ya pili inaonyesha mahali (alama 2)

i) i) Alilia hapo

ii) Alifia hapo

iii) Aliolea hapo

Akiongeza 'ku' mkosoe kisafuri (alama 3) Jumla =40

C3

1. SARUFI

a) Mzazialitakamtotoafikenyumbanimapemasilm

alikuwa ameyasikia hayo aliyoambiwa. Mtoto akajibu kuwa angejaribu kufanya hivyo lakini mwalimu alikuwa amesema wao wangefanya mtihani jioni ya siku hiyo (alama 4)

b) i) Kiguu chake hakijapona baada ya kuumwa na kijibwa cha kijijini

ii) Kijumba chenyewe hakikujengwa kibondeni karibu na kijito

(alama2)

c) i) Nataka upikishe chakula hiki vizuri

ii) Tolesha ushuru wa forodhani

d) i) - Usijehapapetukwanisitakuwapo

- Usij e huku kwetu kwani sitakuwako

- Usijehumumwetu kwani sitakuwamo (alama 2)

ii) Basi la shule limeharibika, moshi mwingi unatokea dirishani na maji yanatiririka ovyo.

e) i) - Nyumbua alimshinda farasi kukimbia

- Milango yote yajifunga ovyo, nenda ukaifunge

- Hamisiamezikatanyasi vizuri.

- Jiwelileliliyaangukiamatunda

f) i) kauli ya kufanyiana/kufanyana mf. Kupigana

ii) wakatiuliopo-anakuja

iii) 'na' yakiunganishi-mama na watoto

iv) Kiambatanishi naye.

v) na ya kutendwa mf. Amepigwa na jiwe

g) i) -alikimbia kwenda kuona nyoka

- alikimbia alipoona nyoka

ii) - alikifagiakwaufagio

- alikula chakula chote

iii) - masikio yangu si mazuri ama sielewi unavyosema

- mimi ni mgonj wa

h) i) - yaliyowafika

- aliyemfahamisha

- litakalompata

j) - Amini

- Amana

C4

a) Nilipomwendea, aliniangalia kisha akaniambia, "Siamini kuwa ni wewe uliyeandika barua hii." (V_2x6 = 3)

b)

Watu	Wanne	Walipeperushwa	
Jina	Kivumishi	Kitenzi	
Juukwajuu	na	upepo	mkali
Kielezi	kiunganishi jina	kivumishi	

Chukua kimojawapo cha majina hayo mawili na vivumishi hivyo viwili.

(Kila kisehemu = Alama 1x4 = 4)

c) i) Na

ii) Mpaka au hata

d) Kiulizo-Pi

i) Wapi/Wepi

ii) Yupi

e) YUYU HUYU

f) Mwanafunzi afanikiwaye maishani ni yule asomaye kwa bidii na pia atiiye / awatiiye wakuuwake (alama 2)

Sehemu 3 = Alama 2

2 - Alama 1V_2

1 = V_2 alama

g) i) Wenyewe / yeyote

ii) Yoyote/vinginevyo

C5

a) Umezionakalamunyekunduzilizopotea ' (alama 2)

b) Nimekuondolea tatizo lako yafaa miishukuru (alama 2)

c) i) Makumbushano, makumbuslio, kumbusho (ma), kumbukizi, ukumbukaji, ... ku.................

ii) Mshono, ushonaji, washonaji, mishono, mshono, ushoni, shono, ushono, mashoni, mashono, mashoneleaji, ushonoleaji, washonaji, shoni.

iii) Mcheko, mcheshi, ucheshi, uchekaj i, kicheko, kichekesho

iv) Vicheko, macheko, mchekesaji........... kucheka............. (1x6 = 6)

d) i) Kulikosifika (1x1=1)

ii) Ipandwayo / inayopandwa (1x1 = 1)

e) Yamezidi

Hazitoshi (V_2x2 = l)

f) "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku pgapi?" Bashiri alimwuliza Sijaona (V_2x8 = 4)

au

"Sijaona, Sijaona kitabu kizuri karna hild, utaniazima siku ngapi?" Bashiri alimwuliza Sijaoa.

(1/$_2$x6 = 3)

au

Bashiri alimwuliza Sijaona, "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku ngapi?"

(1/$_2$x6 = 3)

g) Faliamu, elewa, tambua, maizi

Gimba / Nyota itoayo mwanga / rnwangaza mkubwa

au /.

Kwetu (nafsi) i

Mahali (Umilikaji) \

h)

u	my	mf	uzi-nyuzi	uta-nyuta
u	k	mf	ukuta - kuu	ukope – kope
u	m	mf	ugonjwa -mgonjwa	
u	f	mf	ufagio - fagio	uteo - teo
u	mb	mf	ubao - mbao	
u	nd	mf	uluni-ndimi	
umoja		mf	waraka - nyaraka / wayo - nyayo	

(1x5 = 5)

C6

a) i) Alipatiwa vi vvili, soda na chupa kando kando.

ii) Alipatiwa vitu viwili pamoja, soda ikiwa ndani ya chupa.

b) i) Jengo-mj6ngaji/mjenzi-ujengaji/ujenzi

Pendo - mpendaj i / mpenzi - upendo / upendaji

c) i) Alfaj iri - kielezi cha wakati

ii) Sana - kielezi cha namna / jinsi / kiasi / kiwa ngo

Msemo halisi

Yohana alisema “Njiani kulikuwa kumenyesha sana ridio sababu tumechelewa.”

e) i) Ritifaa - kuonyeshamaneno /majinaya ving'ong'o mf. ng'ombe

Kuflipisha maneno mf. takwenda (tutakwenda)

ii) Parandesi

- Kutoa maelezo zaidi / kufafanua
- Kuonyesha maneno yaliyo ya lazima.
- Kuonyesha maneno yaliyo na maneno va waigizaji
- Kufungulia nambari za kuorodhesha.

iii) Dukuduku kukatiza userni, kutumaliza, kigugumizi

iv) Mshangao - Kuonyesha hisia za moyorii, huzuni, hasira, furaha n.k.

f)

Silabi	**Vitendo**	**Matumizi**
-la	lisha	Alimlisha mtoto
-nywa	kunywa	Alimnywesha maziwa
-fa	ficha	Alijificha kichakani

g) i) ile - ngeli / j ina / kionyesha / kiwakilishi / kiasliiria

yangu - kiwakilislii

niliyo - kiwakilishi / wakati / nafasi / “O” rejeshi

ina - ngeli / wakati / j ina / kiwakilishi

ii) mimi-nafsi

nina - nafsi / wakati

kumwona - kitenzi

aliyepatfL - nafsi / o'rejeshi

h) i) Nyutazao/zakenindefunakubwasana.

ii) Merikebu zitakazofika kesho zitang'oa nanga kesho kutwa

i) i) Kijiti ambacho kiliviuijika kilimuumiza Amina mguu.

ii) Bama ambazo zitaandikwa ria baba kesho zitatumwa mwaka ujao.

j) *i)* Bahashailiyonunuliwaj cilia ni kubwananzuri.

ii) Mananasi haya yanauzwa ghali kwa sababu yameiva vizuri sana.

C7

a) i) Yule ridiye mkwasi aliyenusurika

ii) Yule ndiye mkwasi ambaye alinusurika

b) i) Ukwatowan'inyarnahunifaidi

ii) Unatakachetichakukusaidia/kumsaidia

c) i) Jizililiibakapunagombe

d) *i)* **Ukanda**

uzi au mshipi/eneo ama sehemu fulani/wingi wake ni kanda

ii) **Uzee**

Hauna wingi ni uzee tu

e) i) a) Kikombe kilichovunjikani kipya/kikombe chenye kuvunjikani kipya/

kikombe kipya kimevimjika/kikombe kipya ndicho kilichovunjika

ii) a) Nimempa mwalimu mkuu Idtabu/Nimempatia mwalimu mkuu kitabu

f) i) Chumbani

ii) Ndani ya chumba

g) Andika sentensi zifuatazo kat i ka hali ya kutendewa

i) a) Ndamamkubwaalizali\va!:ang*ombeyulejana.

ii) a) Nyatogo amesumbuliwa na mavu hawa kwa muda mrefu

h) - Hapo ndipo alipozaliawa (PA)

- Huko ndiko alikozalwa (KU)

- Humo ndimo alimozailiwa (MU)

i) a) Mwanafunzi anasoma kwa bidii ili apite mtihani. Pia kusudi/kwa kuwa anataka kwa vile anataka/ndiposa/ndipo/rnaadam/madhali nk.

ii) a) Leo nimerudi nyumbani ingawa sipendelei kuishi hapa. Pia ijapo/ isipokuwa/hata kama/ingawaje/ijapokuwa//lakini n.k.

j) i) a) Mama alisema "chukini nafaka yetu ukauze sokoni"

b) "Chukua nafaka yetu ukauze sokoni" Mamaakasema

ii) a) "Nileteeni vitabu vyangu kutoka darasani Mwalimu aliniita.

"Tafadhali niletee vitabu vyangu kutokn darasani" mwalimu aliomba.

k) 1. Pesazao wenyewepamojanazake.

2. Pesazaowenyewebilazake.

3. Pesa zao na wengine na waliohusika hawana/angali usingizini/hana habari

(Aegemee upande wapesa an upande wa kulala.)

C8

a) Kianzishi cha ngeli ya KI-VI k .m. ki su kimevunj ika - visu vimevunj ika.

Kuonyesha hali yaudogo. k.m. mtu-kijitu. Kijitu kirnepotea. Kitendo kutendeka hulcu kingine kikiendelea Ki r kuonyesha masharti - Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.

Ki - kuonyesha nyakati zote • Nilipofika alikuwa akiandika.

b) i) Nilisoma kitabu chako

Tulisoma vitabu vyao

ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia

MmekuN va waadilifu kupindukia

iii) Alishinda nishani ya dhahabu.

walishinda nishani za dhahabu.

c) Watu wengi wamezoea kusen la, "Ajali bwana!" Basi yakaishia hapo. Lakini kufanya hivyo ni sawa?

d) i) Mafuta haya yanachuiuzika sana.

ii) Mwinuko ule ndio rm vanzo wa mlima wa Chungu.

e) i) Kitabu kilichopasi±aiiichangu/Kjtabukileldlichopasukam kilichopasuka ni changu.

ii) Mtoto aliyeanguka ni iidugu yangu/Mtoto ambaye ameanguka ni ndugu yangu.

f) i) Matawi ya mti ambay o hayakukauka hay akukatwa.

ii) Matofali haya hayatiu uiwi kwa ujenzi wa nyumba.

g) i) Chakulachochotekikibakihutupiliwambali.

ii) Nyumba yoyote uingiayo/unayoingia unapata watoto wawili

h) i) Neno - Li-ya (umoj a)

ii) Kiongozi - a-wa (umoj a)

iii) Mate - ya-ya(wingi)

i) i) Daraja hili huvukika/li tiavukika/litavuldka/lilivua wakati wa kiangazi.

ii) Kitabu hicho Idnasomeka/chasomeka/hiusomeka/ldlisomeka/kitasomeka ijapokuwa sura zingine hazimo.

j) i) Sanduku lenyefedhalimeibiwa.

ii) Sanduku lenyewe limepatikana.

C9

(a) (i) Yuyu huyu/huyu huyu (alama 1)

(ii) vivi hivi/vivyohivyo/vilevile (alama 1)

(b) (i) Huku kuimba kwako kuzuri kutampendeza mgeni (alama 1)

(ii) Huu mchue ni mzuri sana utanifaa (alama 1)

(c) (i) Chakula hiki hakina mchuzi wala chumvi (alam a 1)

(ii) Romeo aliamka, akatazama saa yake kasha/halafu akala kiamsha kinywa (alama 2)

(d) (i) panya wote wanaotusumbua hapa nyumbani, wameletewa paka ili awaue wote (alama 2)

(ii) katika bwawa la maji pamepatikana mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa.

(e) "Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako!" Tajiri akashangaa au "Lo! Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako?" Tajiri akashangaa

(f) (i) sina nguo yoyote niwezayo kuvaa

(ii) mtoto mwenyewe atаileta kalamu

(g) Mfuasi - fiiata

Kifaa-faa

Mharibifu - haribu / haribiwa

(h) (i) usingemuuliza vizuri asingekujbu bia wasiwasi

(ii) shangazi alichomoa upanga kwenye ala

(i) - Mtoto alinunua samaki kwa niaba ya mzazi.

- Mtoto alinunua kwa ajili ya mzazi (ili amletee mzazi).

- mtu na mtoto wake wote walin unuli wa samaki.

- mtu Fulani alinunuliwa samaki na mtoto wa mtu mwingine.

(j) (i) Bado kuna uwezekano/hususan wakati uliopo.

(ii) hakuna uwezekano /wakati uliopita.

B. (a) (i) ardhi na mbingu/mbingu na ardhi

(ii) Kigogo

(b) didi di

raru ram

(c) Nduni - ibura/sifa maalumu ya kitu/jambo lisilo la kawaida/miujiza/ajabu/kioja/shani Duni - bovu/isiyopendeza/isiyodhamani/ovyo.

(d) (i) bui bui/bui

(ii) nge/kisuse/sisuza

(e) mtaka hendi mkele na angeenda mkele apakie jahazi mtele tele huvuma na upele Dau la mnyonge haliendi joshi

Kuku wa mkata hatagi na akitaga haangui na aki angua halei na akilea huchukuliwa na mwewe (alama 2)

C10.

a) i) Kigoma/kijigoma

ii) Goma/jigoma

b) i) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.

- Kuelezazaidi/kjfafanuzi

- Kupumzika kwa muda mrefu

- Kjimganishi/badalayakiungcUiishi

ii) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.

- Mapenzi ni lazima; kila mtu lazima apitie njia liiyo.

- Kwa sentensi iliyo na vituo vingi k.m.

- Tulipofikamjini, mahali lulipopangakufikatanguj tungejua.

c) Yote: Nzinia/jmiila/ujumla/bila kubakia ila kupingua Yoyote: Bila kuchagua/bilakujali

d) **Ka** i) Lengo/nia - Nipe pesa nikanunue kitabu.

ii) Kitendo cha pili matokeo ya kitendo cha kwanza alianguka akaumia.

Ndivyo i) Jinsi namna-Hivi ndivyo unavyovalia.

ii) Kukubali-Hivyo ndivyo

iii) NgeliKI-VI(wingi)-Viatu hivi ndivyo

e) Hatakama,hataikiwa,ijapo,ingawa, ijapokuwa. mf. Nilipata pesa ingawaje haikutosha. Wakati, ambapo mf. Ulimwacha peke yake ilhali ulijua ni mgonjwa.

(ziiigatia kutoa dhana mbili).

f) **Kivumishi** **Kielezi** **Mnyambuliko (kufanyia)**

Kivumishi	**Kielezi**	**Mnyambuliko (kufanyia)**
Mrembo	upesi	akimkimbilia

g) "Mtakaporudi nyumbani muoge, mle, halafu muanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wenu kwa kutazama vipindi vya runinga," Mama aliwaambia wanawe. "Wariaofanya
maonyesho kwenye runinga." Aliendeleakuwakumbusha, "Wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shuleni na wameajiriwa kazi."

h) i) Mahali-Ndaniya, kandoya, mkabalamwa?hali,mpaka

Wakati - tokea, kutoka, tangu

Kiwango - kuliko, kushinda

Tanhibi: Majibuyatofautiane

ii) Mahali-walisafiri hadi Mombasa ili wamtafute

Wakati - Tangu akiwa mdogo, hajawahi kumkosea babake.

Kiwango-Yeye ni mwerevu kuliko nduguye.

i) i) Kucheza kwake kwa bidii kuliwafurahisha wengi waliohudhuria

ii) Chakula kililiwa hadi kila mtu akatosheka katika karamu hiyo iliyofana saria *ya* kufana sana.

j) i) Pa Alimpamwalimukitabuchake.

ii) La-Alipokuwaakila, wengine walimchungulia.

Unga-Kula/liana/lisha/la/ika kwa mnyambuliko wowote.

j) *i)* Mtukufu - tukuka, tukuza, tukuzwa,tukua hukuza

ii) Mchimiba-chimibia^Wmbiana/chumbiwa.

(Zingatia kunyambua kitenzi.)

C11

a) yangu - kivuishi kimilikishi maridadi - kivumishi cha sifa

b)

Kula	Kulia	Kuliwa
Kuunga	Kuungja	Kuungwa

c) Kuonyesha namna kitendo fulani kilivyofanywa.

d) Pahala hapa ni pao

e) pamojana

wakati uliopo

katika kiisliia cha kauli ya kufanyiana (-iana)

f) i) Majinamenginehuanzanaii katika. 1 Umoja na ma katika wingi k.m.

Jiko - majiko, Jina - Majina, jibu - majibu, jicho - macho

ii) Majina mengine huanza najikatika

Umojanamekatikawingi. k.m

Jino-meno.

iii) Majina mengine hayaanzi kwa ji katika umoja lakini wingi wake huanza na ma k.m. shati- mashati, blanketi- mablanketi, andazi – maandazi

g) ilinyesha-Kitenzi

Mfululizo - kielezi

h) Hatujachukua nguo chache kuuza.

i) Wewe ndiwe ninavekutafuta.

ii) Nyinyi ndinyi mnaoongoza.

j) i) Safari yangu haikuwa na ugumu wowote kwani nilikuwa nimejitayarisha vizuri.

k) *i)* Shukuru – Shukrani

ii) Enda-mwendo/uendeshaji/mwendeshaji/mwenda

1) - MamawaJumapamojanamariyamuwatutembelea.

Mamake Juma na mamake Mariyamu walitutembelea.

C12.

a) Chai, Chumvi,Sukari,Asali,Mvua,Barafu, Huzuni, Teknolojia.

b)

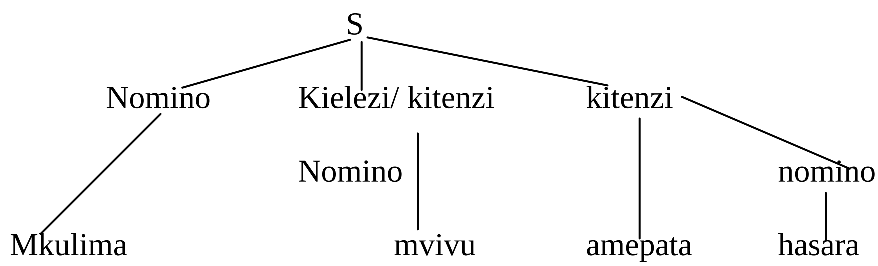

c)

A - li - m - chez - e - a

Tamati

A / li / m / e / a

Vitenzi tamati

b p w

b / p / m/ w

b / p / m w

e) Nisingalikuwa na pesa nisingalinunua nyumba

f) Tendata. Fanyata

g) Tunga sentensi ukitumia kielelezi cha:

i) lini

ii) wapi?

h) i) Tuzo ilishindwa na mhunzi mrefu

Tuzo (Z) ilishindwa na (Wa) mhunzi mrefu:

ii) Yuyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma

Huyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma kifaransa

i) i) Sahili / sentensi ya wazo moja / kitenzi kimoja.

ii) Ahibatapa/ vitenzi viwili zaidi /mawazo ma\yili /zaidi (kiunganishi)

(alama 1)

j) Nilinunuagariseuzebaiskeli

k) <u>Jirani mwema alinipa chakula</u>

K/nomino k/kitenzi

l) i) Uchelewaji, mchelewaji, chelezo, machelezo, wachelewa, mcheleweshaji, wakilelewaji, mchelewa, ucheleweshaji.

ii) Andiko, mwandiko, uandishi, uandikaji, mwandikiwa, mwandiki

m) i) Uwezekano / hali ya kutenda.

ii) Mazoea / hali ya kutendwa.

n) Japo Selina alijitahidi saha hakushinda mbio hizo

Selina alijitahidi sana japo hakushinda mbio hizo

Japo alijitahidi sana, Selina hakushinda mbio hizo.

Japo hakushinda mbio hizo, Selina alij itahidi sana

o) Mwise alikunjua nguo alizokuwa ameanua.

p) Mtoto ambaye nilimsomesha ameasi jamii

Mtoto niliyemsomesha ameasi jamii.

q) Mkolwe alisema ya kwamba hangethubutu kumpa pesa zake.

Mkolwe alisema ya kwamba / kuwa asingethubutu ksmpa pesa zake.

r) Alisuka maziwa ya ng'ombe -kutikisa

Alisuka nywele vizuri - nywele

Ugonjwa hatari ungezuka. –kuibuka

s) Kufupisha neno-kukata/sulubi/dondosha/ondoa

t) i) kijiti

ii) Jiti

u) Kiunganishi -pamojana 3-2 alama

Wakati uliopo 2-1 ^{1}A alama

Kihusishi-mtenda 1-1 alama

C13.

a) - Vitu visivyowezi kugusika, kuonjeka au kuorekana k.m. uwongo, ulafi, wema, usingizi, ubaya, imani, roho, wazo, uzembe, kiu, ushetani n.k.

k.m. Uwongo wake ulimtia mashakani

- Si <u>lazima</u> iwe mwanzoni mwa sentensi.

b) i) Baadhi ya watoto ni wa Bw. Nzovu na wengine ni wa Bi. Makambo.

ii) Watoto wote ni wa B w. Nzovu na Bi. Makambo (familia)

iii) Wote waweza kuwa marehemu (Bw. Nzovu naBi. Makambo)

iv) Bw.-Nzovu ndiye marehemu na Bi. Makambo yu hai.

v) Hawa ni watoto wa B w. Nzovu na Bi Makamo (pamoja)

vi) Kuwa wazazi wao wanaofahamishwa ndio waliaga duania.

vii) Bwana Nzovu na Bi. Makambo wanafahamishwa watoto ariibao mzazi / wazazi walioagadunia. (2x1)

c) Kughafilika, ghafiliko, kighafilikishi, mghafUikishi mghafilika, ughafilikaji, mghafilikishwa, mghafilikiwa, ughafili, mghafili, mghafala (hatakatika wingi)

d) Nyundohizi zimevunjika mipini yao.

e)

S			
KN		KT	
N	V	T	N
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

au

S			
KN (FN)		KT (FT)	
N	V	T	KN
			N2
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

f) i) Mwenyewe - kivumishi cha pekee

ii) Yetii-kivumishi kimilikishi

g) i) Kuonyesha saa: km. 2 : 04

ii) KutajamafunguyaBibiliaauKurani.

iii) Kurejelea wahusika katika Tamthilia

iv) Hutumika katika kimukuu kabla yakifungu fulani

v) Kuandika tarehe

vi) Kuandika madaaubaruarasmi.

vii) Katika hesabukuonyeshauwiano (ratio)

viii) Katika ufafanuzi.

ix) Katika barua'rasmi au pepe.

x) Kutanguliza wahusika

xi) Kutangulisha usemi halisi

xii) Kutenganisha dakika na sekunde katika kuandika wakati k.m.10.53:10

zozote 3 *x* 1 = 3

h) Sentensi iwe na 'a' unganifu k.v. ya, cha, la n.k.

Kando ya / ndani ya / juu ya / miongonimwa / mbali na / kwa n.k.

i) Mkulima aliyepanda wakati ufaao-kishazi tegemezi r .

(Mkulima) Amepata mavuno mazuri - kishazi hum. : .

j) Ku-ji-dhik-i

Ku-kiambishichangeli/ kitenzi jina

ji-kirejeshichanafsi/mtenda/yambwa/mtendaji

dhik-mziz

i - irabu ya mwisho / kiishio

k) Aliyokuwa- Kitenzi kishirikishi kikamdifu

ni - kitenzi kishirikishi kikamilifu

l) i) ki/ki-vi

ii) Ku/ku-ku

m) Baba ingia ndani! (akiacha baba alama 1)

Baba ingia!/Ingia ndani/ingia! .

n) - Mtu huyu hakuwa na pesa,hakununua nyumba na hakustarehe

- Hakuna uwezekano/haiwezekani

- Amepoteza matumaini

- wakati uliopita

o) i) Kitendokilitendekanakufuatwanakingine.

Mfululizo wa vitenzi

Mfiiatanowavitenzi

ii) Mazoea / hali ya kurudiarudia / kiia wakati (mara kwa mara)

p) Elma alisema(kuwa) angelimwarfu kama angemwona

q) Otesha ndoto / oteshwa ndoto / oteshana ndoto / otea ndoto / otewa ndoto / i

Oteana ndoto

C.14

a) sahau

b) baba mlezi/mama mzazi/askari kanzu Mwalimu mzee

c) Wasichana watatu wanaondoka/wanatoka darasani pole pqle/kwa utaratibu/asteaste/ alaala/halahala/henezi

d) (i) Ni ile inayojisimamia kimaana/isiyokubali viambishi Ni kipasho kisichoweza kuambishwa.

   (ii) Nairobi, Baba, Mama, sahani/ngombe n.k.

e) a- awali ye - tamati akiunganisha aye (o)

f) 1. Mwanfunzi yule ambaye ni mrefu amepita mtihani.
   2. Mwanafunzi yule ambaye amepita mtihani ni mrefu.
   3. Mwanafunzi ambaye amepita mtihani ni yule mrefu.
   4. Yule mwanafunzi ambaye ni mrefu amepta mtihani.
   5. Mtihani umepitwa na yule mwanafunzi ambaye ni mrefu.
   6. Mwanafunzi mrefu ndiye ambaye amepita mtihani.

g) Wayawanguumepotea

h) Yambwatendwa/kipozi / shamrisho kipozi

i) Mchezaji aliucheza mpira mjini Malindi.

   Mchezajialiuchezaropirajanajioni/mwakajana.

j) 1. Yohana alipiga mpira badalaya Husha
   2. Yohana alipiga mpira umwendee Husha
   3. Yohana alimpiga Husha k.sya mpira
   4. Yohana alimpiga Husha kwa kutumia mpira

5. Yohana aliupiga mpira kwa kumpendeza/kumfurahisha/kumfaa Husha

k) Sisi <u>hatujamaliza</u> kujenga nyumba ambayo <u>isingalikuwa</u> yake <u>asingalifurahi.</u>

I) i) Zingua - Mzinguo, rnzinguliwa, kuzingua, uzinguzi, mzingua.

ii) Tosa-utosaji,kutosa,mtosaji,mtoswa,mtosa,kitoso,mtosi

m)

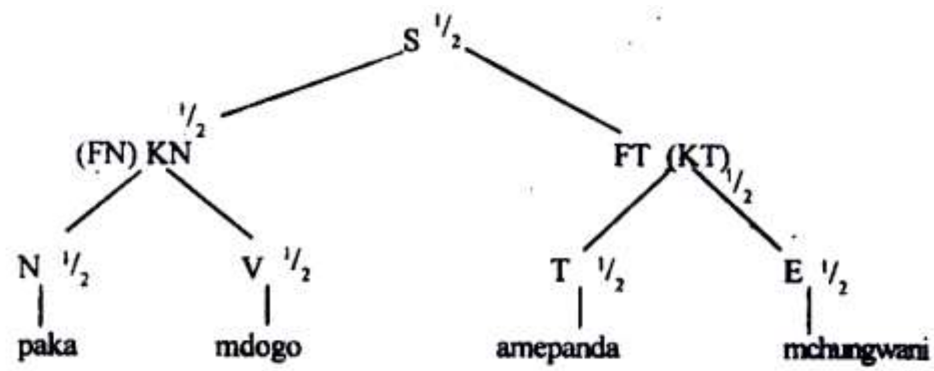

n) Mgeniyuko/yumo/yundaniya nyumba

o) sahilisha, :;ahilishana, sahilishwa, sahilika, sahilia.

p) z-sautiyakikwamizo

d- sauti ya kipasuo kizuli wa

q) Ni kitenzi kisaidizi(Ts)

Hiki/Hicho/kile kilipatikana nchini

(s) Sahili huwa na kitenzi kimoja.

K.m. Mwalimu anacheza.

Ambatano huwa na vitenzi viwili.

(Baba anasoma gazeti huku mama anapika.

t) Baba ameenda Nairobi/Ulaya/Shule

(u) Mvua imezibomoa nyumba za majirani.

Mvuaimebornoanyumba zamajirani.

(v) "Huenda serikali iwazie kuidhibiti bei ya petroli. Hatuwezi kuyaruhusu makampuni ya petroli kunyanyasa umma," alisema waziri wa kawi. "Bei ya petroli imeongezwa mara nne katika kipindi cha mwezi mmoja(.)(!)"

MSAMIATI

C1

(a) I *Zifuatazo ni sehemu gani za mwili*

(i) Kisugudi

(ii) Nguyu

II *Andika maneno mengine yenye* maana sawa na

i) Damu ,

(ii) Jura

(b) *Tumia kitenzi* ***KAA*** *inavyofaa kujaza nafasvzilizoachwa*

Onyango alipofika nyumbani alikosa mahali pa..............

Watu walikuwa wamejaa na hapakuwa na kitihata kimpja cha. (alama 2)

(c) *Fafanna maana ya methali*

I Wasohayawariamjiwao

II Tunasema kifurushi cha kalamu

…………………………… ya ndizi

(d) Ni *mbinu gani za lugha zinzotumiwa katika sentensi hizi?*

I Juma si simba wetu hapa kijijini

II Jymanishujaakama samba

(e) *Andika sentensi tatu kuonyesha maana tatu tofauti za neno* KINA (alama 3)

(f) *Eleza tofauti ya semi mbili zilizopigwa mstari*

i) Kevogo hana muhali; ikiwa hawezi kukufanyia iambo atakwambia

ii) Kevogo hana muhali; hivi sasa amekuambia hawezi kukufanvia janabo hil

g) *Yaandike maneno yajuatayo katika ufupi wake*

(i) Shangazizako

(ii) Mama zako

C2

(a) *Fafanna maana za misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi*

(i) Kula uvundo

(ii) kulauhondo (alama2)

(iii) kula mori

(b) *Eleza kazi ifanywayo na:*

(i) Mhariri

(ii) Jasusi

C3

(a) i) Eleza *maana ya misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi moja moja*

Kuramba kisogo (alama2)

Kuzunguka mbuyu (alama2)

ii) *Andika methali nyingine ambayo maanayake ni kinyume cha*

Riziki kama ajali huitambui ijapo

(b) Mahali palipo hamwa panaitwa (alamal)

C4

(a) Taja madini mawili ambayo yametukuzwa zaidi, moja kwa tharnani yake ya kifedha na nyingine kwa kutengeneza vyuma vigumu kuliko madini mengine (alama 2)

(b) *Watu wafuatao wanafanya kazi gani* (alama 2)

(i) Mhasibu..

(ii) Mhazili..

(c) Eleza *tofauti mbili muhimu za kimaumbile kat ya wanyama*

(i) Kifaru

(ii) Nyati (alama 4)

(d) *Tumia semi hizi katika sentensi kuonyesha maana:*

(i) Kuchokoachokoa maneno (alama 2)

(ii) kumeza shubiri (alama2)

(e) *Tunga sentensi mbili zinazobainisha tofauti kati ya*

(i) Goma

(ii) Koma (alama2)

C5.

(a) (i) *Andika metbali nyinging yenye maana na:*

Mweriye kelele hana neon (alama 1)

(ii) *Eleza maana yamisemo*

I. Hanamwiko...

II. Ameliambugimiguuni...

(alama 2)

(b) *Tunga sentensi mbili kuonyesha tofauti kati ya*

(i) Tega

(ii) Tenga (alama 2)

(c) *Eleza maana mbili mbili tofauti za maneno:*

(i) Rudi

(ii) Funza

d) jumba la kuhifadhi vitu vya kale ili watu wavitazarm huitwa

(e) A*ndika kwa tarakimu:*

Nusu kuonueza sudusi ni sawabn na thuluthi mbili

(f) Jaza kiungo cha niwili ki faacho:

(i) _ _ ya jicho hurekebisha kiasi cha mwanga uingiao kwenye jicho

(alama 1)

(ii) Saa hukmgiwa kwenye ____ cha mkono (alama 1}

(g) (i) Mjukuu ni wo habu; mpwa ni wa (aiama 1)

(ii) Tunachunga unga. tunapeta (alama 1}

C6

(a) *Tunawaitaje watu hawa* (*alama* 2)

i) Mtu anayebeba mzigo kwa ujira

(ii) Mtu anayeshugliulikia elimu ya nyota

(b) *Taja methali inayoafikiana na maelezo haya:*

(i) Wengine wanapozozanana kugombana, kunao wanaoiiirahia kabisa hali hiya

(ii) Afadhali kuhudhuria huo mkutano hata kama umechelewa

(c) *Tunga sentensi tatu zikionyesha maana tatu za neno <u>chungu</u>* (alama 1)

(d) ***Kamilisha***

(i) Bumba la,

(ii) Genge la

(e) (i) Juhudi zake hizo si chochote bali kutapatapa kwa mfamaji

(ii) Leo kapasua yote, hata mtama kwarnwagia kuku

C7.

(a) *Eleza katika sentensi maana ya misemo ifuatayo*

(i) Uso wa chuma (alama 1)

(ii) Kuramba kisogo (alama 1)

(b) *Andika visawe (manenozyenye maana sawa) vya maneno haya;*

(i) Sarafu .... (alama 1)

(ii) Kejeli................................ (alama 1)

(iii) Daktari................................ (alama 1)

(c) *Kwa kila}ozi la maneno uliyopewa, tunga sentensi kutofautisha maana*

(i) Ini

Hini (alama 2)

(ii) tairi

tahiri (alama 2)

(d) Andika kinyume cha

(i) Shari .... (alama 1)

(ii) Oa..................................... (alama 1)

(e) (i) Anayefundisha mwari mambo ya unyumba huitwa (alama 1)

(ii) Samaki anayejirusha kutoka majini huitwa (alama 1)

C8

(a) *Tunga sentensi zitakazobainisha maana yajozi za maneno zifuatazo* (alama 4)

(i) Mbari Mbali

(ii) Kaakaa Gaagaa

(b) Tumia misemo ifuatayo katika sentensi (alama2)

(i) Enda nguu

(ii) Chemsha roho

(c) Eleza maana mbilitofautiza

Rudi (alama 2)

(d) eleza maana ya methali:

Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni

(alama 2)

(a) Tofautisha maana za sentensi zifuatazo:

i) Kazi yote ni muhimu.

ii) Kazi yoyote ni muhimu

(b) Eleza maana ya methali ifuatayo kwa kifupi: uji uki wa moto hupozwi kwa ulimi

(c) Eleza maana ya misemo ifuatayo

(i) kukunjua jamvi______________________________

(ii) kulamate ___ _______________________________

(d) Maana moja ya 'andika' ni kuchora maandishi ubaoni, kitabuni n.k

Toa maana nyingine ya neno hilo (alamal)

C10.

(a) Eleza maana ya

(i) Sina pa kuuweka uso wangu

(ii) Ana mkono wa buli _____

(b) Jaza jedwali

<u>Kiume</u>	<u>Kike</u>
Mjakazi	
Jogoo	
Fahali	

(c) (i) Kati ya madini haya taj a yale yanayopatikana baharini

Zinduna   Zebaki

Lulu   Ambari

Yakuti   Marumaru

(alama 3)

(ii) Haya ni rnagonjwa gani?

I Matutywitubwi

II Tetewanga

(iii) Mbuni huzaa matunda gani?

Cll.

a)

Tunga sentensi moja moja kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo.

(i) Karama..

(ii) Gharama...

b)

Tunga sentensi MOJA itakayoonyesha maana mbili tofauti za neno pembe.

(alama 2)

C12.

Neno "Chuo" lina maana ya "Shule inayotoa mafunzo maalum ya kazi fulani". Tunga sentensi mbili kubainisha matumizi mengine mawili ya neno hili. (**alama 2**)

MAJ1BU

MSAMIATI

C1

I *i)* Kisugudinikifundochamkono-kiachamkono

ii) Nguyunikifundochamguu (alama2)

II i) Ngeu

ii) Jiaha / nipuinbavu / mjkiga / zuzu / mbumbumbu/bwege/mjahili (alama 2)

b) Kukaa (alama 1)

Kukalia (alama 1)

c) i) Watu wenye mazoea mabaya kusikizana wao kwa wao hata ikiwa waunguana hushangazwa nao (alama 1)

ii) Chaneyandizi (alama 1)

d) i) -Istiara/jazanda (alama 1)

ii) -Tashbihi (alama 1)

e) - Shimo hili lina kina kirefu

- Shairi lako halina kina cha mwisho

- Kitabu changu kina picha nzuri

- Amekwenda kwa akina Amma

zozote 3 (alama 1x3 = 3)

f) - Hana shida / ngumu (alama 1)

- Hana muda / wakati (alama 1)

g) i) Shangazizo

ii) Mamazo (alama 2)

C2

a) i) Kula uvundo - kotofaidika, kupata hasara, kupata shida, kula mwata.

ii) Kula uhondo - kupata starehe / neema / raha / ufanisi / manufaa / faida / utamu (alama 2)

iii) Kula mori - kukasirika / kughadhabika

b) Maana

Mhariri - Anayesoma au kusahihisha au kurekebisha maandishi tayari kwa uchapishaji/

kusanifisha / kukosoa)

Jasusi - Anayepeleleza habari fulani (alama 4)

C3

a) i) -Kumwendea mtu kinyume

- Kupewa hongo

kutunga sentensi alama 1 kueleza alama 1

ii) -Ukitakachamvungiinishartiuiname

- Ukiona vyaelea vimeundwa

b) i) - ago

- mahame, ganjo

C4

a) Pekee: Dhahabu Almasi

b) i) Mhasibu: Uwekaj i hesabu ya pesa / anaye hesabu na kuweka hesabu hiyo.

ii) Mhazili: Mpiga taipu, anayeshughulikia maandishi. ofisini / sekretari / karani.

c) - Kifaruhanamanyoyaiihalinyatianayo.

- Kifaru ana masikio madogo kuliko ya nyati.

ii) Kiko / Kiwiko

g) i) - Mjomba

ii) - Nafaka - mawele, mchele, mahindi

C6

a) i) hamali/mchukuzi/mpagazi

ii) Mnajimu/majusi

b) i) Vita vya panzi neema ya kunguru

ii) Kawia ufike

c) - Chakula kimemwagika chungu nzima (mf.)

- iungu la vitu / idadi . - mdudu rhdogo mweusi

- kali - kinyume cha tamu

-pele-uviqibemwilini/chunusi

d) i) bumbala-nguo/nyuki/karatasi/noti

ii) genge la - wezi / vibarua / wakora

e) i) hatafaulu / hatafaniki wa / hatafba dafu / kula inwande

ii) kutoboa siri / fichua siri / fiikua siri

C7

a) Eleza katika sentensi maana ya misemo ifiiatayo:

i) Uso wa chuma

- Sentensi ionyeshe uso usioonyesha hisia zozote

ii) Kurambakisogo

- Kusengenya kwa kutumia ishara

b) Andika visawe (maneno yenye maana sawa) vya maneno haya:

i) SarafU, ghawazi / fulusi / darahima / hela / pesa / dirhamu / njenje –

ii) Kejeli. Dhihaki / stihizai / dharau / bezo / kebehi / dunisha

iii) Daktari. Tabibu/mganga

c) Kwa kila jozi ya maneno uliyopewa timga sentensi mbili kutofautisha maana:

i) Ini - kiungo cha mwilini

Hini - nyanyasa, haini, kunyima, onean.k.

ii) Tairi-mpira wa nje wa gurudumu k.v. lagari.

Tahiri.- tia tohara, chuna jogoo

d) Andika kinyume cha

i) Shari - shwari / heri / sudi / utulivu / wema / neema / baraka

ii) Oa-Taliki/acha/tenga . ;

e) *i)* Anayefimdishamwarimamboyaunyumbahuita

- Kungwi au somo

ii) Samakianayejirushakutokamajinihuitwa

-Mkizi

C8

a) i) Mbari - Ukoo/mlango

Watu wa kitovu kimojajamii, ukoo, nasabaji.k, Kamauniwambari

Mbali- kisichokuwakaribu/masafamarefubainayamahalinamahali/siosawa

sawa, tofauti. k.m. Shati hili lina rangi mbili na lile.

ii) Kaakaa - ishi mahali kwamda/kinywaniseh

kaakaayake.

Gaagaa- geukageuka katika haliyakujilaza,tuatua,piagaragara k.m. vile

aligaagaa Idtandani kwa mauvivu.

b) i) Enda nguu-(katatamaa)kukata tama kabisa

Alienda nguuhatakablayakujaribu

ii) Chemsharoho-kasirisha

- Kuwa mkali, kasirika. Baada ya kuusiwa alichemka roho wakapigana.

c) i) Rejea

ii) ToaAdhabu,kanya

iii) Toa malipo ya pesa kwa aj ili ya kila alichopokea.

iv) Kufupikakwanguo.

d) Ukistaajabu mambo madogo utafanyanini ukipata makubwa.

- Si vizuri kustaj abishwa na j ambo kwani kuna uwezekano wa kupatwa na makubwa.

- Usishangazwe na madogo.

C9

a) i) Yote:Nzima/JunJa/ujumla

ii) YoyoterBilakuchagua/bilakujali

b) Mtu hawezi kuj iingiza matatani/kule mambo yalikochacha; atadhurika. Mambo ya kiwa hatari yatalutiwa mbinu mufti ya kuyatatua.

c) i) Kuanzashughuli

ii) Kukosachakula/kukosariziki

d) Kupanga/kuandaa meza kwa ajili ya kuweka chakula

C10

a) i) Ninaona haya

ii) Nimchoyoahili

b) Kitwana/mtwana

Tembe/koo Mbuguma

c) i) Maramaru, lulu, ambari

ii) ugonjwa wakuvimba sehemuyashingonamashavu/machapwi ugonjwa unaofanana na ndui ndogo/tete kuwanga.

iii) buni

C11.

a) *i)* Karama-Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu

ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.

b) i) Karama - Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu.

ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.

C.12

l.Ndoa

2. Mahali watoto hujifunza kurani/madrasa

3. kitabu cha dini ya kiislamu^7 kiarabu

4. kifaa cha kuchokolea nazi. :

SEHEMU YA NNE

(ISIMU JAMII)

Isimu Jamii - Ni sehemu ya Isimu ambayo huangalia mahusiano yaliyopo baina ya lugha najamii hasa hushughulikiajinsi watu wanavyotumia lugha katikajamii.

Istilahi za Isimu Jamii

Lugha nimfumowasautiunaochangiakwamawasilianoyakimaeneo.

Msimbo - Huwa ni lugha ibuka ya kupanga ill kuficha maana.

Misimu - Ni lugha inayozungumzwa na kundi ndogo la watu katikajamii. Hasa huibua misamiati mipya kila uchao.

Lahaja ni vilugha ambavyo huzalishwa kutoka katika lugha moja kuu, kwamfano lahaja za Kiswahili ni kama; kiamu, kipate, kisiu, kijomvu, kimtangata, kiuguja n.k.

Lafudhi ni upekee wa mazungumzo ya watu ambao aghalabu hutengwa na mazingira fulani

Sajili za isimu jamii

Katika isimu j amii, kuna sajili ainati ambazo zina sifa za kipekee ambazo huwa na umuhimu wake k.m.

Sajili ya mahakamano

Sajili ya Biashara

Sajili yadini/kanisani

Sajili yawanahirimu

Sajili ya hospitali

Sajili yataaluma

Sajili ya manyumbani n.k.

Dl

Soma kifungu kifutacho kisha ujibu maswali yanayofuata.

Kwa mujibu wa sheria kifungu nambari 3 sehemu ya A ya sheria za nchi, umepatikana na hatia ya kutatiza utulivu wa raia wapenda amani kwa kuwatusi na kutisha kuwapiga. Kiongozi wa mashtaka amethibitisha haya kwa kuwaleta mashahidi ambao wametoa ushahidi usiotetereka kuhusu vitendo vyako katika tukio hilo. Korti hii imeonelea una hatia na imeamuru ufungwe jela kwa muda wa miaka miwili bila faini ili liwe funzo kwako na kwa wenzako wenye tabia kama zako. Una majuma mawili kukata rufani.

(alamal)

b)Toa ushahidi wajibu lako (alama3)

c) Zaidi ya sifa zilizo katika kifongu hiki, Eleza sifa zingine sita za matumizi ya lugha katika muktadha huu. (alama6)

D2

a) Huku ukitoa mifano mwafaka, fafanua kaida tano katikajamii ambazo matumizi ya lugha hutegemea. (alama 10)

D3.

a) Eleza huku ukiota mifano sifa tano za kimsingi zinazo tambulisha sajili ya mazungumzo. (alama 10)

MAJIBU

<u>ISIMU JAMII</u>

Dl.

a) Muktadha washeria/mahakama/Kortini/Daawa

b) l.Msamiatiteule-Jela,rafani,mashtaka,sheria,

2. Washikadau / wahusika - kwa mfano kiongozi wa mashtaka, mashahidi, hakimuJaji, mhalifu

3.Sentensinindefiindefukimuundo. mmtmia

4.Kurejeleavifunguvyasheriazanchi.

5. Lugha ya hakimu niya kuamuru.

6.Lugharasmiimetumika. .

7. Lugha sanifu imetumika

8. Lugha iliyotumika ni ya mfululizo - Hakimu anapotoa hukumu hakatizwi.

9. Utaratibu nitindo maalum wa kufiiatwa kesi inapoamuliwa.

10. Lugha ya kuamuru.

c) 1. Lugha yenye kudadisi

2. Lugha yenye kukopa kutoka lugha nyingine.

3. Lugha ya heshima

4. Lugha ya ishara hutumiwa.

5. Lugha hudhihirisha ukweli.

6. Mawakili huzozana hadharani

7. Lugha ya mapuuzo.

8. Lugha ya kushawishi kwa hekima.

9. Wanasheria wana lugha yao maalum.

10. Mshtakiwa / Mshahidi ana uhuru wa kutumia lugha aliyozoea.

11. Lugha huhitaji kufasiriwa.

12. Hakuna lugha ya ucheshi wala utani.

f) i) Karama-KipawaauuwezokutokakwaMungu.

ii) Gharama - Matumizi ya pesa / bei ya kitu chenye thamani.

D2

Cheo / hadhi - lugha huwa rasmi, nyenyekevu na neshima.

Jinsia / uana - lugha ya wanawake huwa ya upole, adabu na utaratibu ilhali wanaume huwa kali, bila hisi na kukata kauli.

Umri-watu hutumia lugha kulingana na umri.

Tabaka/malezi - hutumia viwango tofauti vya lugha.

Hali - lugha hutegemea hali ya mtu kwa wakati huo. k.m. mlevi, mgonj wa, mwepesi wa hasira, furaha n.k

Mada / madhumuni / lengo - k.m. mahubiri, mahojiano, ngano. n.k

Uhusiano-wakikazi,kijamaa,kirafiki, kielimu n.k.

Lughaazijuazo mzungumzaji - kuchanganyandimi.

Mazingira - hutegemea mazingira ya wazungumzaji k.v. ofisi, sokoni, mahakamani, kanisani n.k.

Mtindo wa mawasiliano - huwa na athari kwa lugha

Wahusika k.m. sheng hutumiwa tu na wanahirimu.

Malezi

Taaluma-kazi

Njiaya mawasiliano

Dini/imani

Hadhira

Wakati / Misimu

Muktadha

Kiwango cha elimu - Tajriba

D3

1. Kukatiza uneni/kalima/usemi/mf. Yohani - nilikuwanauliza.. Otieno: Ngojakwanza

2. Lughayamajibizano;mf. Wamboi: Hujambo

Otieno: Sijambo

3. Kuchanganya ndimi - Nanga: Ameenda wapi Kibunya: Ameenda shopping

4. Sentensi fupi - Mzeendolo: waendawapi

Salimu:Mjini Njuguna: *We are still waiting*

5. Kuhamishamsimbo: Tutaendelealaifanyahi\yohadijioni-

Otieno: Tutasafiri k wa aeropleni hadi umarekani

6. Utohozi

7. Kutozingatia sarufi-Anyango: Zile mbwa zilinifuatambio

8. Kukamilishanamaneno: Kenigo: Utakwenda soko

9. Uradidi/Kumdiarudia maneno: Ngwiri: Naomba ruhusa kutaiuta pesa Meneja: La! La! haiwezekani

10. Matumizi ya ishara - maelezo

11. Kubadilika kwamada - (lazima ijitokeze)

12. Kutokamilisha sentensi - Charo: Nilikuona hapa tena...

13. Haliyadoyolejia/mazungumzi- Ali:Huumtihaninimgumu

Juma: Lasivyo

14. Matumizi ya utani/ucheshi - mfano - kicheko

15. Kusitasita - Juma: a... utakiya... kuniona lini sina.. .uhakika lakini nafikiri

16. Vihisishi Lo!

SEHEMU YA TANO

(FASIHI)

FASIHI SIMULIZI

Hii ni sanaa ambayo hupokelewa kutoka *kizazi* kimoja hadi kingine Fasihi simulizi ni tot auti na fasihi andishi

kwani fasihi andishi, huhifadhiwa katika maandishi kama vile riwaya, tamthilia au mashairi lakini katika fasihi-simulizi hupokelewa kwa njiayamasimulizi. 4

Tungo hizi za fasihi simulizi ziliwasilishwa katika nyanja tofauti.

TOFAUTIKATI YA FASIHI SIMULIZI NA FASIHI ANDISHI

Fasihi simulizi

• Uwasilishaji:hutendwa,huibwa,hutongolewa

• Kubuniwa: wakati huo huo

• Wakati: huambatana na tukio maalum yaani kuna wakati maalum wa usambaj i nyimbo, ngoma, vitendawili n.k

Utendaji:Hushirikishahadhira

• Mahali:Hutendwaauhutolewamahali maalum

k.mmtoni,harusini,penyematanga,sherehen]n.k

jfv • Mshawashawamatambaji: hujadili majukumuyajamii k.m mateso dhuluma, ushirikina, ndoan.k.

® Historia: hasa huwa na sulua ndefu

• Hadhira: Huwa mbele ya mtambaj i na hushirikishwa katika utambaj i (ana kwa ana)

• Utendaji:kimauhumwakuongeakwala

• Muda:hutegemeamsimulizi

• Mantild:msimidizihuzingatiauehangam

• Tamalaki: huwa ni mali yajamii Fasihi simulizi ilirithishwa na watoto kutoka kwa mababu au nyanya zao kwani ilichukuliwa kuwa ni mali yajamii.

FasihiAndishi

• Huwashilishwa kwa maandishi

• Msanii huchukua muda kuandika

• Hutolewa wakati wowote

• Hadhira husoma kazi iliyoandikwa na kuhifadhiwa katika maktaba.

• Msomaji anaweza kusoma mahali popote kwa wakati wake.

• Mwandishi hujadili matatizoyawasomi

• Hujikita katika maandishi yamsinii

• Hutegemewanaukubwawakaziyamsanii

• Msanii hutegemea mtiririko wake na mantiki *kwa* kuzingatia fani mbalimbali za lugha

• Ni mali ya wasanii.

Umuhimu wa Fasihi Simulizi

Husaidia msikilizaji au hadhira:-

1. Ilikuelewahistoriayamisingiyabinadamu

2. Ililmtafsirimisingiyabirmdamulavamahitajiya maendeleo ya kijamii, kisiasa, kidini, kiuchumi n.k

3. Hupatauhondowaasiliyawakereketoiliyopitishwa kwamasimulizi.

4. Hi kukuza sanaa ya mwafrika kwa manufaa ya kizazi

kijacho.

Chimbuko la Fasihi Simulizi

Fasihi simulizi ilianza na mwanadamu mwenyewe hususan alipokuwa anapambana kwa kutangamana na mazingira yake. Katika ishitighala za furaha, bezo na huzuni.

Mwanadamu alihitaji njia mojawapo ya kujiliwaza na kukuza

au kuafikiana na mazingira yake. Hali hii ndiyo iliyozaa tanzu za Fasihi simulizi na, vipera na vijipera vyake.

Wakati wa kuchunguza maudhui ya fasihi simulizi au hali ya maisha inayozungumziwa hadithini ni bora yafuatayo yazingatiwe:

1. Msaniianatufahardshanini?

2. Msanii kamUmgia mtu mtu wa tabaka gani?

3. Msimulizi anamtukuza

4. Mtambajianatakahatxiaganizichukuliweilikutatuaswalahilo.

5. Mizozano inayorejelewa na msanii ina umuhimu gani katika maisha ya jamii? k.m ya kiuchumi, kisiasa, kincifsia, kati ya gezo kwa gezo katika matabaka mazingira au utamaduni. n.k

6. Suluhisho litaehangiavipiki

Fasihi simulizi na tanzu zake

Fasihi simulizi ni sanaa ambayo, hupokelewa kutoka kizazi kimoj a hadi kingine kwa njia ya mazungumzo ambapo lazimapawepo namtambaji (msimulizi) namsikilizaji au wasikilizaji (hadhira).

Fasihi simulizi huwana tanzu nneau vipera vikuuviimeambavyoni:-

1. Hadithi
2. Semi
3. Maigizo
4. Ushairi

na kila tanzu ya fasihi simulizi huwa na vipera vyake ainati. Kwa mfano;

Hadithi- visa asili, mighani, miviga, ngano, hekaya, hurafa n.k. ' Semi - nahau, misemo,.vitendawili, mafumbo, lakabu, misiniu, vitanza ndimi, methali n.k.

Maigizo - ngonjera, ngomezi, majigambo, vichekesho, malumbani n.k.

Ushairi - nyimbo, ngonjera, shairi n.k.

Vipera hiviv>^aTanzu hiziza fasihi simulizi viliwasilishwa katika nyanjatofautitofauti.Mathalan;

a. Vitendawili

b. Nyimbo ,

c. Mafumbo

d. Methali

e. Hadithi(ngano)namtariziko

f. Mashairi

g. Itikadhi / miiko

h. Sarakasi (maagizo)n.k

i. Misimu

j. Lakabu.

k. Miviga

l. Mighani

m Hurafa/Kharafa

(a) Vitendawili

Fasihi simulizi ilivithishwa na watoto kutoka kwa mababu au nyanya zao kwani ilichukuliwa kuwa ni mali ya jamii.

k2i!iyi»iiS.' Fasihi simulizi ni tofauti na fasihi andishi kwani fasihi andishi, huhifadhiwa katika maandishi kama vile riwaya, tamthilia au mashairi lakini katika fasihi simulizi, hupol ;elewa kwa nj iaya masimulizi.

Haya ni maneno ambayo huficha maana ya kitu au jambo fulani ili lisijulikane /kisijulikane kwa urahisi na mwenye kufichiwa maana hiyo

Mwanzo wakitendawili huwa kitendawili naye msikilizaji anajibu 'tega'.

Umuhimu wa vitendawili

- Hufanya bongo zawatukuchemka(kutafakari kwa ubatini)
- Hufanya mtuatumbuike(afurahike)
- Hufanya mtualiwazike(afarijike)
- Huficha aibuyamambo ambayo yangesemwawazi.
- Hufanya mtuaelimike
- Hufanyamtu awe nabidiiyakufanya jambo fulani.
- Huhufadhihistoriaya jamii

Mifano

- Kiti cha sultani hakikaliwi - Jibu lake ni moto iSote£j
- Kisimakidogohakikauki-jibunimate.
- Nikichekakinacheka, nikinunakinanuna -jibulake- upara/kipara
- Kila akizungumza, warn hubabaika –jibu lake ni radi

Kunayo mifano ainati ya vitendawili

b) <u>Nyimbo</u>

Haya ni maneno ya kimuziki yanayotamkwa kwa mpangilio na hutumia mahadhi, mapigo na mtiririko maalum

<u>Ainaza nyimbo</u>

- Zaki shujaa
- Za kubembeleza watoto (mbelesi)

Zakutumbuiza n.k Zakufariji(mbolezi)

<u>Umuhimuwa Nyimbo</u>

- Huchangamshakwakusisimuahadhira
- Hufunzakupitiamadakuu.
- Huliwazawatubaadayakupatwanajangwa
- HuWmizawaftiwafanyekazikwabidii
- Huadilishajamii
- Huhifadhi utamaduni wa jamii inayohusika
- Hueleza chanzo cha mabadiliko ya kihistoria n.k

<u>Mifano</u>

- Wimbo wa Daudi Kabaka -,Malaika
- Wimbo wataifa - Ee Mungu nguvu zetu n.k

c) Mafumbo

Haya ni maelezo ambayo huficha maana na hutumiwa kuchemsha bongo za watu au kuzichanganua.

Mifano ya Mafumbo :

- Kama nguo yangu moja inachukua saa nne juani kukauka je, nguo ishirini zitachukua muda gani? Jibu ni saa moja tu kwani zinatumia jua lile lile moja kukauka.
- Ninataka kupika kakao. Nina maji, sufuria, moto na kichujio lakini hakuwezekana Mbona? Jibu ni haikuwezekana kwa sababu hakuna kakao inayotumika.
- Kuku ana vifaranga wanne. Mwewe wanne. Mwewe anapita juu yao na wote wana ngalia juu. Je, ni macho mangapi yaliyotazamajuu.? Jibu ni macho matano kwani wote wawanglaia kwa jicho moja moja wakiwa watano.
- Gari ndogo la kubebea abiria watano linapinduka na hakuna mtu aliyeumia isipokuwa dereva iliwezekana vipi?

Jibu nil iii gari lipinduke lazima liwe na dereva anayeliendesha kwa hivyo ni dereva tu aliyeumia kwani hatuambiwikamalilikuwana watu hao watano au la.

Umuhimu wa mafumbo

- Huchanganuaakili \
- Huelimisha(hufimza)kwak:
- Huchangamsha,hukosoa,hukejelinakudhihaki.
- * Huonyesha ubingwa wa mtu na kuwaweka wengine katika nafasi hiyo ili kuiendelpza j amii stadi.

d) Methali

Hizini semi ambazohutoa maelezo yake kwa njiayamafumbo.

Mifano yamethali

- -Mtoto umleavyo ndivyo akuavyo- Mtoto akipewa mafunzo yoyote yawe mazuri au mabaya, atayazoea na itakuwa vigumu kutengana nayo maishani.
- Hutimiiwakwamtuambayehanamwelekeomzuri.
- Mgaagaa na upwa hali wall mkavu- Ni vyema mtu atie bidii katikajambo lolote lile ili aweze kufanikiwa maishani mwake.

e) Hadithi (ngano)

Hizi ni ngano za kimapokeo ambapo wanyama, miti, na watu huhusishwa.Hadithi zilipokelewa kwa nj ia ya mdomo kutoka kwa kizazi kimoj a hadi kiingine kwa hakika zilikuwa mali ya jamii.

Ainaza hadithi

Visasili

Hizi ni hadithi ambazo zina fungamana na maswala ya imani na dini na pia mizungu yaj amii fulani zinahusika asili (chanzo/chimbuko) ya malimwengu, viumbe na pia sifa zao ambazo zimekuweko kwa muda mrefu.

Mifano

- Kwa nini chura hana manyoya
- Kwa nini sungura hana masikio marefu?
- Kwa nini kuku anachakurachakura?

Kwa nini kobe hutembea pole pole?n.k

Mighani

Hizi ni hadithi ambazo zinahusu wahusika ambao ni mashujaa na wanaoheshimiwa sana. Hubandikwa jina kamamajaginaaunjemba. Hawa watu huonekanakama watu wasio wakawaida na maranyingihushindwa na watu wadogo.

Mifano

- Mighani ya Lwanda Magere
- Mighani ya Goriato na Daudi katika bibilia
- Mighani ya Samsoni katika bibilia n.k

Miviga

Hizi ni hadithi za chanzo cha makabila. Sio za ukweli lakini wanaosimulia huwafanya watu kusadiki kuwa wanachosimulia ni ukweli mtupu. Hutumiwa kihistoria

Mifano

- Miviga ya asili ya wa masai
- Mi vigaya asili ya wa kikuyu
- Miviga ya asili ya wa embu
- Miviga ya asili ya wakamba
- Miviga ya asili ya unyangoni nk

Umuhimu

• Huchangamsha . ;

• Huburudisha

• Huelimisha kuhusu chimbuko au historia ya famii fulani.

• Huwafany a watu wamakabila kulivunia kabila lao

Hekaya

Hizi ni hadithi ambazo hudhamiria kuchekesha aghalabu huwa na mhusika mmoja anayewahini wengine. Mifano

Hekaya zaabunuwasi

- Hekaya za Adili na nduguze n.k

Kharafa:

Hizi ni hadithi ambazo wahusika wake ni wanyama lakini tabia ni za kibinada mu Mifano

• Kaharafuyakobenapolepoleyake .

• Kharafa yasungura(kitungule)naujanja wake.

• Kharafa yafisinaulafi wake

• Kharafa yasimbanaukali wake.

• Kharafa yakinyonga(lumbwi)naugeukaji wake n.k

Viada

Hizi ni hadithi ambazo zinamethali,vitendawili, adanahatadesturi za jando na unyago, furaha, huzuni (simanzi) nakadhalika.

Ishara

Hizi ni hadithi ambazo zimeshaheni mafumbo ambayo yana mafunzo kwa mfano misemo, methali, nahau na kadhalika.

Umuhimu wa hadithi

- Huonya
- Hutoa adhabu
- Huelimisha auhutdafunzo kwa wanajamii
- Hutoa historia ya jamii ambayo ni simulizi.
- Hufanya watu wawe na utu na wema katika jamii
- Hadithi nyingi ambazo zilitambwa zilikuwa na utangulizi wake.Mathalan kuna mwanzo kama vile:-Paukwa, pakawa, kaondokea chanjagea kajenga nyumba kaka, mwanangu mwanasiti, vijino kama chikuchu vya kujengea mkate na kilango vya kupitia.

f) Mashairi

Shairi ni wimbo uliotumiwa lugha ya mkato na maneno teule ili kuwasilisha uj timbe fulani unaokusudiwa

Mifano

- Shairigumu-shaMlisilofUatak^ wamashairi
- Mavue-shairiambalohalifuatiurariwavinaauwamizani.
- Msemele- shairi lililo na mafumbo, methali misemo na hata vitendawili nia.
- Maghani- ni tungo za kishairi ambazo husimuli wa bila ya kutumia mahadhi yoyote

na ulea maana inayokusudiwa.

- Maghani huimbwa kwa kuzingatia kiimbo au ushushajiwa sauti.

Umuhimu wa mashairi

• Huhifadhi historia ya jamii

• Huipa jamii maelekezo

• Huburudisha jamii

• Hutoa mafunzo kwa wana jamii

• Hutoniwakuboreshalughainayotumiwa

• Hutoamaortikuhusumtazamowajamii

g) Misimu

Hizi ni tamathali za usemi ibuka zinazotokana na mazingira na pia kipindi Fulani.

Hutumiwa na watu ill wawe na mawasiliano yao wenyewe kwa lugha ya kimafumbo.

Mifano

Kupandishapresha-yaanikukasirika

- -Kiboko yao-yaani yeye ni mrembo au mzuri

-Kutupambao-yaanikuwanaakilipunguvu

-Kupiga ngeta-yaanikumvamiamtu

-Kaa kibiashara- yaani kukaa vizuri.

h) Lakabu

Haya ni majina ya kupanga au msimbo ambayo hutumiwa mara nyingi na wasanii.

Mifano

- Ismail Bakari hujita "Swila mchiriza sumu"
- -Mshairi maarufu Boukheit amana anajiita "Mtu mle" n.k.
- Nuhu Zubeti Bakari “Ustadh Pasua”

Umuhimu wa lakabu

• Huchekesha (kama vile maneno kama tumbo nene, mkia, mbuzi,, kinywawazi yanapotumiwa)

• Huchangamsha

• Huburudisha

• Huelimisha(kwani maneno yaKiswahili hutumiwa).

E1.

1. SHAIRI

Soma shairi hili kisha ujibu maswali yanayofuata:

1. Tohara, usinmwazie, mwanamke,

   Tohara, usikaribie, mwili wake,

   Tohara, usiifikie, ngozi yake,

   Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

2. Tohara, hiyo haramu, <u>adha</u> kwake,

   Tohara, ni kubwa sumu, si kufu yake,

   Tohara, ni za kudumu, dhara zake,

   Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

3. Tohara, kile kijembe, usikishike,

   Tohara, yule kiumbe, si haki yake,

   Tohara. usimtimbe, kwayo makeke,

   Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

4. Tohara, nitamaduni,usiyashike,

   Tohara, ati uzimani, ajumuike,

   Tohara, umaaluni, kwa mwanamke,

   Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

5. Tohara, akijifungua, ataabike,

Tohara, yaweza ua, hufa wanawake,

Tohara, inausumbua, uhai wake,

Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

6. Tohara, nasikuhizi,hayauyashike,

Tohara, gonjwaumaizi, lije limshike,

Tohara, ageuke uzi, huo mwili wake,

Tohara ya mwanamke, katwaani siwazie!

7. Tohara, nasisitiza, mwanamke,

Tohara, inaibeza, hadhi yake,

Tohara, inadumaza, fikira yake,

Tohara ya mwanamke, katwaani si wazie!

(a) Elezadhamirayamsanii katika shairi hili

(b) Fafanuamadharamanneya tohara kwa mwanamke.

(c) Taja na ueleze mbinu mbili za kifasihi zilizotumika katika shairi.

(d) Kulingana na mshairi, mwanamke hupashwa tohara kwa nini?

(e) Andikaubetiwasita katika lughanathari.

(f) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yali vyotumika katika shairi

(i) adha

(ii) usimtimbe

(g) Upashaji wa tohara kwa mwanamke ni mqjawapo ya maswala ibuka katika jamii yetu.

Taja maswala ibuka mengine mawili yanayohusu mwanamke. (alama2)

Z.BURHANI: Mwisho wa Kosa

2. Onyesha jinsi ukengeushi unavyojitokeza katika riwaya *y& Mwisho wa Kosa.*

(alama20)

3. Eleza jinsi ambavyo KIN AYA kimetumiwa katika riwaya *y& Mwisho wa Kosa.*

(alama 20)

TAMTHILIA

KITHAKAWAMBERIA: Kifo Kisimani

4. Ukirejelea tamthilia ya Kifo Kisimani, fafanua mambo yanayopiganiwa naumma katika nchi ya Butangi.

(alama20)

5. "Uovu wa mume si uovu wa mke

(a) Eleza muktadhawakaulihii. (alama4)

(b) Onyesha jinsi mhusikaanayerejelewahapaalivyosaidiakupunguzamateso yawana Butangi. (alama10)

(c) Eleza wasifuwamsemaji. 7 (alama6)

HADITHI FUPI

K.W.WAMITILA: Mayai Waziri wa Maradhi

6. "Mimi nashugulika na wanyama waporini, mambo yanayohusu binadamu mimi simo".

(a) Eleza muktadhawa maneno haya (alama4)

(b) Onyesha jinsi razungumzajina wenzake wasivyowajali wananchi wanaowahudumia.

(alama 16)

7. (a) Nini maana yamighani/migani? (alama 4)

(b) Fafanua sifatanozamighani. (alama 10)

(c) Eleza umuhimu wamighani/migani. (alama 6)

E2

1. SHAIRI

Soma shairi hili kisha ujibu maswali yanayofuata

WASAKATONGE

1. Wasakatonge na juakali
   Wabeba zege ya maroshani,
   Ni msukumamikokoteni,
   Pia makuli bandarini,
   Ni wachimbaji wa migodini,
   Lakini maishayao chini.

2. Juakali na wasakatonge
   Wao ni manamba mashambani,
   Ni wachapakazi viwandani,
   Mayaya na madobi wa nyiimbani,
   Ni matopasi wa majaani,
   Lakini bado ni masikini.

3. Wa&akatonge na juakali
   Wao huweka serikalini,
   Wanasiasa madarakani,
   Dola ikawa mikononi,
   Wachaguliwanaikuluni,
   Lakini wachaguaji duni.

4. Jua kali na wasakatonge

Wao ni wengi ulimwenguni,

Tabaka lisilo ahueni,

Siku zote wako matesoni,

Ziada ya pato hawaoni,

Lakini watakomboka lini?

(Mohammed SeifKhatib)

(a) "Shairi hili ni la kukatisha tamaa", Fafanua rai hii kwa kutoa mifano minne. (alama4)

(b) Taja tamathali ya usemi iliyotawala katika shairi zima na uonyeshe mifano miwili ya jinsi ilivyotumika. (alama3)

(c) Elezaumbo la shairi hili. (alama5)

(d) Andika ubeti watatu katika lugha ya nathari. (alama4)

(e) Onyesha mifano miwili ya maadili yanayojitokeza katika shairi hili. (alama 2)

(f) Eleza maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika shairi.

i) Manamba

ii) Tabaka lisiloahueni

2. TAMTHILIA

Kithaka wa Mberia: *Kifo Kisimani*

(i) Ukitumia mifano, onyesha matumizi matano ya mbinu ya ishara kama ilivyotumiwa katika tamthilia ya Kifo Kisimani (alama 20)

3. "Kwa hakika, kama mzazi hana kifani katika Butangi nzima. Na pengine hata katika dimwengumzima."

a) Elezamuktadhawadondoohili. (alama 4)

b) "Watu walioj iita washauri wa Mtemi Bokono walikuwa si washauri halisi bali wanafiki waliomdanganya." Thibitisha kauli hii kwakutoa mifano mitano.

(alama 16)

4. RIWAYA

Z. Burhani: *Mwisfw wa Kosa*

a) "Wanawake katika riwaya ya *Mwisho wa Kosa* wamepewa nafasi ndogo katika masuala ya

maendeleoyakijimii." Thibitisha kauli hii kwa kutoa mifano kumi. (alama 20)

b) Eleza j insi wahusika wafuatao wanavyoafiki anwani ya riwaya ya Mwisho wa Kosa.

i) MakosayaAli (alama 10) ii) MakosayaAsha

(alama 10) 6. HADITHIFUP1

K.W.Wamitila

a) "Umdhaniaye ndiye, kumbe siye"".

Kwa kurejelea hadithi zozote tano katika diwani ya *Mayai Waziri wa Maradhi na hadithi Nyingine,* onyesha ukweliwa kauli hii. (alama 20)

7. FASIHISIMULIZI

Fafanua sifa zozote kumi za mtambaji bora wa ngano. (alama 20)

MAJIBU

FASIHI

1 . (a) Si busara/muhimu kumpasha mwanamke tohara-madhara yanayotakana na

kumpasha mwanamke tohara. (alama2)

(b) Nisumii Humtimba/loimwumiHuua

Humtaabisha wakati wa kujifungua Hudhalilishaafya Inabeza hadhi yake

Inadumazafikira (zozote4x 1 =Alama4)

c) i) Jazanda

Toharanisumu ageukeuzi

ii) Takriri

iii) Kinaya: kuwa tohara niutamaduniwakufanya mtu mzima iv) Chuku: Tohara

gonjwa Tohara itaua - ni chuku

v) Tashhisi: Tohara usiharibu.

Mwiliwake

vi) Mdokezo: Gonjwa (la UKIMWI) kukonda (zozote 2 2 = alama 4)

d)

Ati utamaduni unahitaji/ni mila

Ni daraja ya kuingia katika utuuzima (alama 2)

e) Inapaswa kufahamu kuwa tohara siku hizi husababisha ugonj wa mbaya ambao

huathiri afya ya

mwanamke (UKIMWI). Mwanamkehukondakabisa. Usiwaziehatakidogokumtahiri

mwanamke.

(i) Adha-dhiki/masumbuko

(ii) Usirntimbe-usimsumbue (alama 2)

Ndoa za lazima - kwa wasichana

Ndoa za mapema kwa watoto wa kikie.

Udhalimu unaoelekezwa wanawake (Zozote 2x1= alama 2)

Kiburi na majivuno ya wenye elimu na vyeo, mfano Monika kupuuza watu waliokuja

kumlaki katika

uwanjawandege.

Wengi wanavutiwa na mambo ya kigeni na kupuuza ya kwao.

Wananchi kutothamini bidhaazinazozalishwanchiiii.

Vijana wengi waliosoma hawana heshima kwa wazazi na wazee

Ulevi na matumizi ya dawa zakulevya na sigara.

- Utegemezi na kirwatumikia wengine kwa manufaa binafsi.
- Vijana kuathiriwa na utamaduni

Ubinafsi

- Kusifumamboyakigeninatabiazauzunguni.
- Uasi wadesturizajamiihasandoazakupanga.
- Kupendastarehenyingi.
- DesturizakigenikamaRashidkuishinaMonikakablayakumuoa.

Kinaya: Tamathali/mbinu ambapo pana mgongano baina ya kile kisemwacho na hali

halisi/ukweli wenyewe, mgongano kati ya mazungumzo/matendo na hali

yenyewe/kinyume cha mambo.

Mifano:

Monika anapokelewa na wana kijiji kwa bashasha kwenye uwanj a wa ndege lakini mwenyewe anawapuuza.

- Mamake |Vlonika kulazimika kwenda kumkopa Salama pesa ilhali Monika anafanya kazi/mshahara wake ni ntkubwa.
- Bi keti anfej itolea kama j irani kupeana uj i apdekwe monika ambaye anautupa kwa kudharau.
- Monika kutorokea mj ini kwa kuwa hataki kutoa msaada kwa j amaa zake na kukutana na waj anj a wanaomzjdi maarifa.
- Mokika kudharau ndoazakupangwanahatimayekuishiakuozwamwenyewe.
- Monika kutarajia kuolewa na Matata ilhali Matata amepanga kuoa msichana mwingine.
- Muna ambaye ameelimika sana anaishia kuishi maisha ya ndoa yenye dhiki na mtu anayedharauelimu hiyo.
- Mokina kvifurahi kuwa amefahamiana na "waziri" Juma ilhali mwenyewe ni dereva tu.
- Jamaa ya Monika ya kimaskini kujitolea kumsomesha naye kwenda kinyume na matarajio.
- Monika kutoroka nyumbani kwa kiburi na kupunj-wa na kuenda kutafuta msaada wa waziri Selemani.
- Monika ana elimu ya juu; wenye elimu ya chini kama Salama wanamshinda akili.

Rashid kusoma barua ya kufutwa kazi na "kucheka kwa uchungu". (u.k. 204)

- Waziri wa Fedha kumfuta Rashid kazi baadaye waziri mwenyewe anajuta kutokana na kitendo hicha

(zozote 10x2⁼a}ama20) -

4.

- Kudumisha haki za kibinadamu.
- Kupingau dunishaji wa wanawake.
- Kupinga uongo zimbaya.
- Kupinga udanganyifu na unafiki.
- Kupinga uharibifu wa mazingira.
- Kupingaunyakuziwaardhi.
- " Kupingamaonevunarnateso. "
- Kupingaubaguzinamapendeleo.
- Kuna vita vy a wenye we kwa wenye we.

Kupinga mauaji na umwagikaji wa damu.

- Kudunishahakizawafungwa.
- Vitadhidiyanjaanaumaskini. -Vita dhidi ya ubarakala. Kupigana kutafuta

mabadilikoyakuwafaaraia. (zozote 10x2 =Alama 20)

5.

(a) Mapinduzi ya umma yanatokea. Mteminavibarakawakewanashikwa. Baada ya Andua kumfiinga Bokono mikono, Atega anamsihi asimfunge Nyalwe pia kwa sababu hakuwa mwovu kama mumewe. (alama4)

Alimsimanga Mtemi kwa kuogopakuondolewamamlakani. Alimshauri mtemi abadili mienendo yakemibaya kama uongozi mbaya. Alimtaka mumewe aachekutenda mambo yaliyowaumizawatawaliwa.

Alionyajuuyaudanganyifunaunafikiwawashauri wa Mtemi.

Alimnasihi Mtemi atendemamboyakiutuuzima. Aliwasilisha kwa Mtemi malalamikoyawananchi.

Alimkumbusha Mtemi umuhimuwakuzingatiakanunizautawla.

Alimkejeli mumewe kwa kuendakusikizasifazauongo. Ali wakaribisharaia kwake kutoamalalamiko.

Alimkaripia mumewe kwa kuidhinishaugawaji waardhiya umma kwa vibaraka wake.

(l0x1Alama10)

Alitaka Mwelusi aachili we kutoka kiflingoni.

Alikuwa mwenye utu/ubinadamu.

Nimteteziwahaki

Hakatitamaa

Ni mwanamapinduzi

Ni mwenye akili tambuzi (6 x 1 = alama 6)

Mayai Waziri wa Maradhi baada ya kushuhudia mazimwi ya watoto nyumbani kwake akiongozwa na marehemu mwanawake Mkombozi anapiga simu kwa Balozi wa Nyumba

Kumi ambaye pia ni waziri wawanyamapori kutafutausaidizi. Hili ndilojibu alilopata waziri. (alama 4)

Hawaangaliimaslahivaraia. Hawazingatii ushauri wa wanachi.

Wanapenda na kutukuza mambo kutoka nchi za nje. Wanadharau kazi wanazoziona duni kama vile ualimu.

- Wanafanya njama La majangili na watu wanaohujumu maendeleo.
- Wao wana shibe huku umma una njaa.
- Wanaishi kwenye maeneo ya kifahari lakini maskini wanateseka.
- Wanawatumia wananchi kutumbuiza na kutoa sifa wasizostahili.
- Wanawacheka wakulima.
- Wanakweepamajukumunakutegeakazi
- Wanatoaahadizauongo.
- Sera namipangoyaohaiwanufaishi wananchi.

Sera haziwafaidi raia. Hawajui matatizo yanayowakabili wananchi

7. (a)

- Hadithi/nganozamashujaa
- Ni hadithi zinazosimulia mambo yakishujaa. Wanaosimuliwa kiwa ni mtu au watu.
- Wanaotukuzwa kwa ushujaa wao uliofaidijamii-. Mf, Mekatilili, Lwanda Magere,

Syokimau, Wangu wa Makeri, Koitalele Arap Samoei, Kenyatta, Nyerere nk. (Zozote 4x1 = alama 4)

(b) Mashujaa wanaosimuliwa huwa na sifa kama vile;

Wanahiaumbile yasiyo ya kawaida k.m. Fumo Liyongo   Kuzaliwa kwa baadhi si kwa kawaida.

- Umbo angalau huwa ni pandikizi la mtu au kidudu mtu.
- Huwa na uwezo wa kutenda mambo ya kuajabia ambayo mtu wa kawaida hawezi kutenda.
- Aghalabu hawafi au kuulika kwa urahisi isipokuwa wanaposalitiwa.
- Mara nyingi mashujaa hawa hujitoa mhanga kutetea
- Matumiziyachukukatikautambajihutiimika.

Vifo vyao huingizajamii katika shida.

- Matumizi ya nyimbo katika utambaji wa mighani hutumika.

(zotoze 5x2 = alama 10)

c)

Ninjiamojayakupitisha/kufonzahistoriayajamii.

Hufunzamaadili.

- Kutukuza matendo ya kishujaa.
- Kukuza ujasiri na ukakamavu miongoni mwa wanajamii.
- Huburudisha.
- Huelimishawanajamiikuhusumaisha.

Hufunza utamaduni wa jamii.

(zotozte 6x1= alama 6)

E2

1. (i) Wanajamii wanajishuguhulisha katika kazi mbalimbali ili kuboresha maisha yao lakini maisha yao ni duni.

(ii) Vibania (maiiamba wachapakazi,mayaya, madobi, matopasi) wanaoajiriwa wanafanya kazi kwa bidii lakini mishahara ni duni.

(iii) Viongozi serikalini wamepewa nyadhifa hizo za hadhi lakini hawajawbiki kunyanyua hali za waliowachagua

(i v) Tabaka la chini ndio walio wengi katika jamii na ndio tegemeo la jamii lakini wanaishi maisha ya mateso mengi

(v) Haijulikani mateso ya walio wengi yatafikakikomolini

• Kinaya

(i) Wasakatonge ndio wengi lakini hawanasauti ,

(ii) Makuli, madobi, wachapakuzi,n.knimaskini.

iii) Wasakatonge wafanyao kazi kwa mateso mishahara yao ni duni.

(iv) Wapelekao watu serikalini hawashughulikiwi na waliowachagua.

(v) Wazalishao mali hawanachochotebadonimaskini(manamba, madobi, mayaya, wachapakazi)

• Taswira

(i) Wabeba zege ya marashani

(ii)Wiasukumamkokoteni

(iii)Makulibandarini

(iv) Wachimbaji migodini

(v) Manamba mashambani

(vi) Wachapakazi viwandani

(vii) Matopasi wa majaani

(viii) Wanasiasa madarakani

(ix) Mayaya na madobi wanyumbani(sikuzotewakomatesoni)

• **Takriri**

(i) Wasakatonge

(ii) Juakali

(iii) Lakini

(iv) Wao

(v) ni

• **Ulingunuzi/ulinganushi**

(i) Wachimbaji migodini lakini maishayao ni ya chini

(ii)wachapakaziviwandani lakini maskini .

c) Eleza umbo la shairi hili. (alama5)

(i)Kipande kimoja

(ii) ShaMlinaldtxio/kimalizio

(iii)Mizani hailingani katika kila ubeti

(iv) Beti4

(v) Mishororo 6 kila ubeti/Tasdisa/usita au kila ubeti una kichwa au kijichwa/Anwanina kila ubeti unamishororomitano

(vi) Mshororowakwanzavinavinabadilika(li-nge)

(vii)Mishororo mitano ina vina vinavyofanana

(viii)Mshororowakwanzakatika kila ubeti unapindapinda(pindu)

(ix) Nenolakinilimetumiwamwanzo wakilakituo-kikwamba

d) - Watu watabaka la chini/ ndiohuwapanyadhifa.

- Viongozi / kutokana na nyadhifa hi zi

-Viongozi hupata mali au uwezo wa kiuchumi / wale waliowachagua maisha yao ni ya kusikitisha.

e) (i) Kufanya kazi kwa bidii

(ii) Kuwajibika-kwa ummakatikaku

(iii)Viongoziwanastahilikuadilikakwakunyanyuahalizaummana kujali hali ya wafanya kazi

f) Manamba-vibaruawafanyakazi

Tabakatisiloahueni-watumaskini

2. TAMTHILIA

Kithaka wa Mberia: ***Kifo kisimani***

(i) Maelezo ya sauti kuhusu uwezo mkubwa wa jua ambao mtemi hawezi kunyanyasa au kutesa. Uwezo wa jua unaashiria uwezo wa umma ambao utamwangamiza Bokoni. Amekuwa ana uwezo wa kufanya mambo mengi. Lakini uwezo wa j ua unaashiria kwamba umma una uwezo utakaomzidi Bokono na kumung'oa mamlakani.

(ii) Kutokuwepo kwa watu katika mkutano ni dalili kwamba watamuasi hatimaye watu hawakuwa na imani na uongozi wa Bokono kwani walikuwa warnechoshwa nao.

(iii) Ndoto ya Bokono kuhusu kuzikwa kwake akiwa hai ni ishara ya kuangamizwa kwake na utawala wake. Ndoto inaonyesha dalili kuw[7]a ingawa Bokono angali hai wanabutangi hawamtaki.

(iv) Tendo la kushika mkia wa mjusi/nyoka anayemuuma na kumwachia sumu ni ishara ya matokeo na hatari ya kuchezea haki za wananchi. Bokono kupuuza upinzani wa wanbutangi kwani haamini uongozi wake unahitilaiu.

(v) Ndoto ya Tanya ya simba aliyelala kando ya kisima ni ishara ya kiongozi anayewazua watu kufaidi raslimali ya umma na uhuru. Bokono na uongozi wake umehodhi mali na kuwazuia wanabutangi uhuru wa kufaidi nayo.

(vi) Ndoto ya pili ya Tanya kuhusu kichwa kinachobadilika na kuwa sura ya Mwelusi ni mdokezo wa ishara ya mwelusi anayeuawa na nduguye Gege.

(vii) Masimulizi ya Askari kuhusu kisa cha Makea aliyelewa hoi na kuwa nusu maiti huku akichekelewa na jua ni ishara ya kioingozi anayepagawa na kulewa mamlaka anavyofanya Bokono Hatima ya uhai (Maiti ya mjusi) inaashiria kikomo cha ungozi wa Bikono.

(viii) Nyalwe kutoa picha ya Bokono kurudi tumboni mwa mamake inaashiria mwisho wa utawala wa Bokono.

3 a.

(i) Katika kisima cha Mkomani /Bonda la ilangi

(ii) Msemaj i ni Zigu mqj a wapo wa washauri wa Bokono

(iii) Anazungumza na kaloo

(iv) Kaloo angependa kumshukuru mtemi kwa/ Alitaka kumshukuru zigu kwa kuzungumza na Mtemi Bokono juu ya mtoto wake kupata kazi.

b) (i) Ni watu wakuitikiakilakituanachosema mtemi.

(ii) Wanamlimbikizia kiongozi wao sifa zisizo za kweli kv. Mtukufu, Baba wa Butangi n.k.

(iii) Wanadai kuwa inungu amempa Bokono utawala

(iv) Wanamsifu kwa kuongoza kwa busara kwa manufaa ya wote lakini waliokaribu naye ndio waliofaidi.

(v) Wanamhimizaatawale kwa busara kwa miakal 00 ambalo Haiwezekani

(vi) Wanadai anapendwa na wote lakini watu wanasusia mkutano

(vii)Wamsifukwauvimiiliw-Ana

(viii) Wanakumbusha kuwa Bokona anawashauri watu kuishi kwa amani na umoja - Ingawa si kweli kwa sababu kulikuwa-na vita vya kikabilia.

(ix) Hawamwambii vikwelijinsi haliilivyo- Mkutano

unaposusiwawanasemawatuwatakuja

(x) Lichaya kuwa mshaurianageukanakujiungana wanabutangi

Kutambua mshauru 1x1 = 1

Maelezo 5x3 = 15 =16

4. RIWAYA

Z. Burhani: *Mwisho waKosa*

(i) Wanawake hasa wazee hawakujuakusomanakuandika

(ii) Wanawake wanajihusishanabiasharandogo(Biketi)

(iii) Wanawake wanakubwa na umaskini k.m. Bi keti.

(iv) Wana wake wanahimizwa kufanya kazi fulani kv kusomesha Said anamshauri Muna.

(v) Wanaume ndio wanaoamua mambo kuhusu posa kv Saidi, Salimu, Bushiri na Selele.

(iv) Wanawake waliwaziwa ndoa baada za kuvunja ungo.

(vii) Mwanamume ndiye aliyekuwa na hadhi kuu. Ndiye anayelisha na kuvisha, anaejua yale yanayopita nje

katika ulimwengu. (viii) Udhibiti wa wanaume - Salimu anasisitiza kuwa Hasani ana haki ya kutenda analotaka kwake. Hasani

analotaka kwake. Hasani anadhibiti Muna.

(ix) Mwanamkealitakiwakufichauhodariwake-k.m.Munanakaziyake /

(x) Maswalayawatoto-chuokrkuu-kushughulikiwana wanaume

(xi) Wanaume wamaweza kuir^gikiana na watu wengine bilajamii kuwashuku lakini sivyo kwa wanawake -k.m. MonikanaRashid

(xii) Hawapewi nafasi ya vyeo.

(xiii)Monika anaishia kuolewa na mtu asiye na elimu ya juu.

(xiv) Tajiri kama Bi mariyamu hashughuliki na maendeleo

(xv) Asha kupewa nafasi inayoendeleza uongo na uharibifu

(xvi) Ingawa Monika ana kazi nzuri na mshahara mzuri hachangii katika maendeleo.

Anafuja pesa zake

kwa anasa.

(xvii)Salama ni msomi na mfanyikazi lakini hakui kama mhusika anakaa kumsubiri

Rashid amuoe

(xviii)Katika maswala ya kisheria wanawake hawajimudu Bi keti anasaidiwa na mhaj i na

Bi maiyamu

anasaidiwa na Hamisi.

Zozote 10x2 =20

5. a) MakosayaAli (alama10)

(i) Tanguutotonialilmwamgomvinakuli

(ii) Alizozananawatotowamajiranipalenyumbani

(iii) Mpoingiachuoldkuualijihusishanamambomengikamasi

(iv) Akipenda anasa na alikuwa na marafiki wengi wa kike

(v) Ingawa alikuwa hodari mahudhurio yake katika mijadala hayakuwa mazuri na

mtihani ulipofika alijikuta - hajajiandaa

(vi) AlikubaliushawisWwakuliimiadawa

(vii) Ali daima hakuzingatia mawaidha ya wasimamizi wa chuo na anakataa kurekebika

(viii) Wasimamizi wa chuo walimwita babake azungumze na Ali na pia hakubadilika

(ix) Alikataa katakata kukini na kufichua aliyemuuzia vidonge

Zozote 8x1 = 8 MwishowaKosa-Alipofukuzwa chuo kikuualijisakanafsi yake

nakujirekebisha 1x2=2

b) Makosa ya Asha (alama 10)

(i) Alimwonea wivu Bi Keti

'(ii) Alimchukia Keti kwauzuri wake

(iii) Alikuwa mwenyeldburi-Alinimuaalipoashiriwakutokaili

(v) Alimsingiziaketinakufunguamashtaka

(iv)Alibadilishavyombovyadhahabualivyoazimaketi

(vi) Alikuwa mwongo - Alikuja kukaa kwa mamake kwa kisingizio wamekosana na mmewe.

(vii) Asha aliiba vyombo vya dhahabu.

(x) Asha hakufurahia makubaliano baina ya mamake ma Keti jinsi ya kulipia vyombo - ukatili akitaka Bi Ketia hukumiwe.

(xi) Kuficha tabia mbaya za mumewe.

Zozote 8x1=8

Mwisho wa kosa - Makosa haya yote yalibainika inapofichuliwa na inspekta Hamisi kuwa Asha aliungama kosa kuwa ndiye aliyevichukua vyombo vya dhahabu.

1x2=2

6. HUDITH1FUPI

K.W.Wamitila

6. a) PWAGUZI

(i) Sheikh kijuba na waumini wegine walimwamini Salim kuwa ni mwalimu mzuri wa dini. Aliwalaghai wakampa pesa nyingi kisha anatowekaka na kuwaibia.

(ii) Mzee Kijuba anapokea pesa za sadaka na chai na kuzitumia kwa manufaayake,

b) FUMBO

(i) Mzee Makulu anaaminiwa na kupendwa na watu huku anawapa vijana bangi.

(ii) Ananda adhaniwa ni mlozi kumbe siyyo.

c) MSAMARIA MWEMA

Kizito Kibambo kudhaniwa anamtadavukia Likono Kumbe ndiye aliyemgonga

d) SIKUYAMGANGA

Wagonjwa wana dhan daktari mwabale nigwiji kumbe sivyo.

e) UTEUZI WA MOYONI

(i) Mzee Saidi anamwoza Bintiye kwa furaha akidhani ametokea mzuri kumbesivyo

(ii) Uchaguzi-Wdimchaguamwanamumewald

f) NGOME YA NAFSI

Watu wanafikiri Naseko amekuwa bibi lakini anafauku kutoroka.

g) KUCHUKUA HATUA NYINGINE

(i) BintiMavitukupacWkwamimbanamtuambayetungetarajiamlinde

.(ii) MwajiriwaMavitukumpamikopotiizoalddhaniriakumpokonya ardhi

h) TUZO

Kibwana anaamini anaenda kupokea tuzo anaj itayarisha lakini mwisho we anapewa Salome.

i) MAYAIWAZAZIWAMARADHI

(i) Waziri anaomba maradhiya kipindupindu ili idadi ya watu ipungue.

(ii) Mayai alimpenda mwanawe ukombozi sana lakini anaporejea kama mzuka anawakashifu viongozi kama babake.

j) MKIMBIZI

Vita vya kikabila vilipozuka kati ya wahutu na watutsi haikuminika kwa kuwa watu hawa walikuwa wameishi kama maj irani na ndugu lakini wanageukiana na kuuana.

Kutaja hadithi 5x1 =5;

Maelezo 5x3 =15

7. (i) Anamatumizi ya ucheshi

(ii) Kuelewa hadhira - ngano gani inafaa

(iii) Matumizi ya ishara mkono, ishara uso/mazaja

(iv) Utezi wa lugha uiiaofa- Sajili mwafaka, msamiati isimu jamii n.k.

(v) Ushirikishaji wa hadhira

(vi) Kuibadilishatoni

(vii) Ufaraguzi - kuweza kubadiB|ha ngano na kufan>da mageuzi kutegemea hadhira

(viii) Kuelewajamiiyake

(ix) Kuelewa destmiyajamii/kuelewasifazautamaduniwenyewe

(x) Ufaliainuwakinawalugha/ukwasimawasili

(xi) Uwezo wa uigaji kv. Ndege? fisi n.k.

(xii) Kuteua mbinu za uwasilishaji k.v Tamathali za usemi? nyimbo, taliaruki n.k.

(xiii) Ubuniiuwahaliyajuu

(xiv) Kumbukumbunzuri

(xv) Ukakamavu/ujasiri

(xvi) Uwezo wa kusikiiaykupaaza sauti